

บทที่ ๒

สาระสำคัญของการจัดการศึกษาและที่มาของกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับครู

ในการศึกษาสาระและที่มาของกฎหมายซึ่งเกี่ยวข้องกับครู ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งช่วงเวลาของประวัติการศึกษาเป็นตอน ๆ ประกอบด้วย ตอนที่ ๑ ว่าด้วยโบราณศึกษา ตอนที่ ๒ ว่าด้วยการศึกษาที่จัดเป็นระบบในช่วงแรก ตอนที่ ๓ ว่าด้วยการศึกษาที่จัดเป็นระบบในช่วงการขยายผลการดำเนินงาน และตอนที่ ๔ การจัดการศึกษาในปัจจุบัน

ในบทนี้จะกล่าวถึงประวัติการจัดการศึกษาอย่างสังเขป วิเคราะห์ความเป็นมาของกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับครู เสนอรายละเอียดของการศึกษาไทย เพื่อเป็นพื้นฐานให้เห็นที่มาของกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับครู

โบราณศึกษา - พ.ศ. ๒๔๓๑

ความเป็นมาของการศึกษาของไทยเริ่มมีมานับตั้งแต่สมัยเริ่มมีการบันทึกประวัติศาสตร์ซึ่งพระยาปรียดิษฐบรมราชา (แพ ทาละลักษณ) เรียกว่า (สวัสตี จงกต ๒๔๑๓ : ๑๗๔ - ๑๗๖) ซึ่งเริ่มตั้งแต่สมัยลานนาไทยและสุโขทัย

การศึกษาในลานนาไทย

การศึกษาของลานนาไทยนั้น เริ่มมีมานานแล้ว ได้มีการจัดการเรียนการสอนในวัดและมีการแต่งตำราเรียนและวรรณคดีจำนวนมาก นับตั้งแต่สมัยสุโขทัยและอยุธยาตอนต้นสมัยนั้นหลายเล่ม เช่น ตำรานสิงหนวัติ ตำรานจามเทวีวงศ์ ตำรานเมืองเชียงใหม่ มังรายศาสตร์ ฯลฯ สภาพการเรียนของไทยในลานนานั้น วัดเป็นผู้จัด มีพระเป็นครูสอน อ่านเขียนหนังสือที่เรียกว่า "ตัวเมือง" (หนังสือเมือง) หนังสือสุโขทัย (หนังสืออักษร) หนังสือขอม การเรียนการสอนมุ่งให้อ่านเขียนได้คล่อง จนสามารถที่จะศึกษาพระไตรปิฎกซึ่งจารลงเป็นภาษาต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว

008843

ที่สำคัญที่สุด คือ ลานนาไทยก็มีตัวอักษรของตนเองไว้อยู่ และสืบทอดมาจนกระทั่ง
 ในปัจจุบัน บรรดาหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีทางลานนาไทย มีจารึก
 ที่เป็นภาษาไทยลานนา(ตัวเมือง) เช่น จารึกวัดเชียงมั่นเรื่องพ่อขุนเม็งรายทรง
 เลือกชัยภูมิสร้างเมืองเชียงใหม่ (สวัสดิ์ จงกล ๒๔๑๓ : ๑๗๔) วิชาพิเศษที่ได้มี
 การศึกษากันก็ได้แก่วิชาที่มีความจำเป็นในชีวิตความเป็นอยู่เป็นพื้น เช่น วิชาแพทย์
 การก่อสร้าง โหราศาสตร์ เวทย์มนต์คาถา การต่อสู้ป้องกันตัว ผู้ที่สอนก็เป็นพระ
 ภิกษุ(กูเจ้า) ซึ่งอาจเรียกเป็นลำคัมอาวุธ กล่าวคือ เจ้าอาวาสเรียกว่า กูหลวง
 พระที่มีอาวุธทางพรรษาปานกลางสูงกว่า ๔ พรรษา เรียกว่า "กูยาลกา" ซึ่งมี
 หน้าท้อมรมสั่งสอนพระภิกษุและ กูหนาน ได้แก่ พระอ่อนพรรษาที่มีหน้าที่สอนศิษย์วัด
 ที่มาฝากเนื้อฝากตัวเรียนวิชา รโฆมวัด แม้ในปัจจุบัน การศึกษาเล่าเรียนในถิ่น
 ลานนาอันได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย แพร่ น่าน ลำปาง ลำพูน พะเยา
 และแม่ฮ่องสอน ซึ่งมีภาษาเมือง (คำเมือง) ก็ยังนิยมส่งบุตรหลานไปฝากไว้กับวัด
 เพื่อศึกษาเล่าเรียน ประชาชนนิยมที่จะบวชลูกหลาน ที่มีอายุระหว่าง ๑๐ - ๑๒ ปี
 เข้าศึกษาเล่าเรียนในวัด เรียกกันว่า "บวชลูกแก้ว" ศึกษาเล่าเรียนทางพระพุทธ
 ศาสนา พระธรรมวินัย จึงพบว่าในปัจจุบันวัดในภาคเหนือมีสามเณรศึกษาเล่าเรียน
 ในลักษณะดังกล่าวแล้วอยู่เป็นจำนวนมาก

จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาเล่าเรียนในสมัยโบราณศึกษาในส่วนที่
 เกี่ยวข้องกับไทยลานนานั้น ได้มีมาในสมัยใกล้เคียงกับสมัยสุโขทัย มีนักปราชญ์
 ราชบัณฑิตเกิดขึ้นมากมายใน ลานนาไทย เช่น พระสิริมังคลาจารย์ ผู้แต่ง
 มังคลาทิปนี เวสสันททิปนี จักรวาททิปนี สังขยาปกาสฏีกา พระรัตนัญญา ผู้แต่ง
 วชิรสารัตถสังคหะ และจินกาลมาลินี พระโพธิรังสี ผู้แต่ง จามเทวีวงศ์ พระญาณกิติ
 ผู้แต่ง โยธนาวินัย โยธนาภิธรรม และอื่น ๆ อีกประมาณ ๑๐ คัมภีร์ (พระศรี-
 วิสุทธิโมลี ๒๔๑๓ : ๓๑๖) เรื่องราวที่เกี่ยวกับตำนานเมืองต่าง ๆ เช่น ตำนาน
 สิงหนวัติ ตำนานจามเทวี ตำนานเมืองเชียงใหม่ ตำนานเมืองหริภุญไชย ตำนาน-

เมืองอ่าปาง (สวีตี จงกล ๒๔๑๓ : ๑๗๕) นอกจากนี้ยังมีการจารึกกฎหมายสำคัญของกษัตริย์รวบรวมอาณาจักรล้านนาให้เป็นปึกแผ่น คือ พอซุนเมงราย เรียกว่า กฎหมายพระเจ้ามังราย หรือมังรายศาสตร์ โดยพระองค์ให้นำเอากฎในพระธรรมศาสตร์มาใช้กับรูปคดี และให้พิพากษาคดี และรวบรวมคำพิพากษาของพระองค์แล้วตราขึ้นเป็นกฎหมาย เพื่อให้ผู้ปกครองบ้านเมืองยุคต่อมาใช้เป็นหลักฐานในการวินิจฉัยพิจารณาคดี (กำฮร กำประเสริฐ ๒๕๒๔ : ๓๔)

เมื่อศึกษาประวัติการศึกษาและการปกครองของบ้านเมืองแล้วจะพบว่า มีการจัดการเรียนการสอนและครูเป็นแบบดั้งเดิม ฐานะของครูเป็นปฐนียบบุคคล ไม่มีผู้คัดเลือกเข้ามาเป็นครู ไม่มีรายได้จากการสอน มีแต่การตอบแทนเป็นวัตถุ ซึ่งแสดงออกในรูปของศรัทธาและความเคารพ ไม่มีกฎหมายเกี่ยวกับครู มีแต่จารีตประเพณีเกี่ยวกับครู และการเรียนการสอน กฎหมายที่มีเป็นเรื่องของการปกครองทั้งหมด

การศึกษามัยสุโซทัย (พ.ศ. ๑๗๔๑ - ๑๘๒๑)

ในระยะแรกก่อนอาณาจักรสุโขทัย เป็นระยะเวลาของการก่อตั้งอาณาจักรจึงมุ่งที่การทำนุบำรุงเศรษฐกิจ การรักษาความสงบ และความมั่นคงของชาติ การจัดการศึกษานั้น จึงยังไม่ได้รับการเอาใจใส่มากนัก ครั้งถึงรัชกาลของพอซุนรามคำแหงมหาราช อาณาจักรสุโขทัยมีความเจริญก้าวหน้าแผ่ไพศาลกว้างไกล ทั้งด้านการปกครอง การพาณิชย์ การอาชีพ การศาสนาและอักษรศาสตร์ โดยเฉพาะค่านอักษรศาสตร์นั้น พระองค์ได้ทรงประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๖ เรียกว่า "ลายสือไทย" การประดิษฐ์อักษรไทยและโคเจ้าริกลงบนศิลาครั้งนี้ นับเป็นงานยิ่งใหญ่ที่สุดอย่างหนึ่งของประวัติศาสตร์การศึกษาไทย ศิลาจารึกพอซุนรามคำแหงมหาราช เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของชาติไทยที่สำคัญยิ่ง เพราะข้อความในศิลาจารึกได้สะท้อนภาพให้เห็นถึงความเป็นไปทางเศรษฐกิจ การทำมาตากิน ภาษีอากร สังคม การปกครอง ประเพณี วัฒนธรรม กฎหมาย ศาสนา

แก่ผู้ศึกษาอย่างชัดเจน นักปราชญ์บางคนยังถือว่า ศิลาจารึกนี้เป็นปฐมรัฐธรรมนูญ
ของไทยอีกด้วย (ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช ๒๕๐๙ : ๖๕)

การศึกษาในสมัยสุโขทัยนั้น สวัสดิ์ จงกล ได้อ้างประยาปริยัติธรรมราชา
(แพ ตาละลักษณ) เมื่อครั้งยังเป็นหลวงประเสริฐอักษรนิติ แยกไว้เป็น ๒ ประเภท
คือ ฝ่ายอาณาจักรกับพุทธจักร การศึกษาฝ่ายพุทธจักร เป็นการศึกษาที่เกี่ยวกับพระ
ศาสนาโดยตรง ส่วนค่านอาณาจักรนั้น คือการเรียนที่วัดสำหรับราษฎรทั่วไป ส่วน
ลูกหลานข้าราชการ และเจ้านายเรียนที่สำนักราชบัณฑิต (สวัสดิ์ จงกล ๒๕๑๓ :
๑๗๕ - ๑๗๖) ได้วิเคราะห์จากไตรภูมิพระร่วง (เทภูมิกถา) ว่า ความรู้ที่เรียน
กันสมัยสุโขทัยนั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับศาสนา ภูมิศาสตร์ มนุษยวิทยา รัฐประศาสน-
ศาสตร์ การปกครอง และจริยธรรม นอกจากนี้ยังได้วิเคราะห์จากคำรับทำ
ศรีจุฬาลักษณ์ และพบว่าในสมัยนั้นมีการศึกษาเล่าเรียนสรรพวิทยาการต่าง ๆ ฝ่าย
ทหารเรียนรู้คือปศาสตร์ เพลงอาวุธ ตำราพิชัยยุทธ บรรดาพลเรือนเรียนคัมภีร์-
ไตรเวท วิชาโหราศาสตร์ การปกครอง เวชกรรมวิชาช่าง ฝ่ายสตรีเรียนวิชา
ช่างสุวรรณผ้าย แกะปั้น ปักทองร้อยกรองเย็บซ่อม นอกจากการศึกษาเล่าเรียน
ดังกล่าวแล้ว พ่อขุนรามคำแหงมหาราช ยังทรงอบรมข้าราชการในเรื่อง
รัฐฎาฎีปาไธบาย พระบรมราโธวาทอีกด้วย (สวัสดิ์ จงกล ๒๕๑๓ : ๑๗๕)
นอกจากนี้การเรียนหนังสือไทยคงจะแพร่หลายยิ่งขึ้น เมื่อไทยรับเอาพระพุทธ
ศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ เมื่อราว พ.ศ. ๑๗๐๐ พระเจ้าปรีชิตมพาทู ผู้ครอง
ลังกาโปรดฯ ให้ทำสังคายนาพระธรรมวินัย ทำให้พระพุทธศาสนารุ่งเรืองขึ้น
ในลังกาอีก เกิดลัทธิลังกาวงศ์ มีภิกษุมอญู เชมร ที่มีศรัทธาแก่กล้าเดินทาง
ไปลังกาเพื่อศึกษาพระธรรมวินัย แล้วนำความรู้มาสั่งสอนแก่ราษฎร (กมล
เกาศิจิตร ๒๕๐๓ : ๕๖๕) ที่เมืองนครศรีธรรมราช ในรัชกาลพ่อขุนรามคำแหง
มหาราช นั้นได้มีพระภิกษุไทยตั้งคณะทำการสอนอยู่ก่อนแล้ว พ่อขุนรามคำแหง
มหาราชทรงมีพระราชนคริธาในพระพุทธศาสนา ได้ทรงอาราธนาให้ไปตั้ง
สังฆมณฑลขึ้นในสุโขทัย ดังนั้นนอกจากประชาชนจะได้มีโอกาสเรียนหนังสือไทยแล้ว
ยังมีการเรียนภาษาบาลีเพื่อศึกษาพระธรรมวินัย เพื่อสั่งสอนราษฎรนับได้ว่าเป็น
รากฐานของการจัดการศึกษาของไทย การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาก็มีผลเท่ากับ

การบำรุงการศึกษาไทยด้วย เพราะเป็นที่มาแห่งวัฒนธรรมไทย วรรณคดีจีนสำคัญ ๆ
พระมหากษัตริย์ของไทยนั้นล้วนเป็นพุทธศาสนิกชนทั้งสิ้น พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์
ทรงมีพระราชภารกิจในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาเป็นคตินิยมสืบต่อกันต่อมา

พระมหากษัตริย์ที่ทรงประคองฐานพระพุทธศาสนาให้มีรากหยั่งลึกลง
มั่นคงในแผ่นดินไทย คือ สมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พระเจ้าลิไท)
พระองค์ได้รับการยกย่องว่าเป็นปราชญ์ ใฝ่ทรงศึกษาในสำนักสงฆ์สังฆาวงค์
และในสำนักราชบัณฑิต จนทรงรอบรู้ในพระไตรปิฎก ใฝ่ทรงนิพนธ์หนังสือ
เศฎกมิกดาสนธิ์ ใฝ่ทรงนิพนธ์พระเถระชาวลังกามาเป็นสังฆราชาในกรุงสุโขทัย
โปรดให้จัดวางแบบแผนสังฆมณฑลตามแบบลังกา วางระเบียบการปกครอง
คณะสงฆ์ออกเป็น ๒ คณะ คือ ความวาสี และอรัญญวาสี เมื่อพระองค์ทรงสละ
ราชสมบัติออกผนวชชั่วคราวนั้น ถือได้ว่าเป็นการเริ่มประเพณีบวชชั่วคราวขึ้น
สืบมา ทำให้วัดกลายเป็นสถานศึกษาขึ้นอีกด้วย (กมล เกาฬิจิตร ๒๕๐๓ : ๘๖๔)

พนัส หันนาคินทร์ (๒๕๒๑ : ๑๑) ได้สรุปว่า นับตั้งแต่สุโขทัยเป็น
ราชธานี ซึ่งเป็นต้นแบบของโบราณศึกษาของไทยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์คอนต้น
นั้น การจัดการศึกษาในค่านต่าง ๆ เป็นไปดังนี้ จริยศึกษา นอกจากจะมีสอน
กันในบ้านแล้ว สถานที่ที่ให้การศึกษาค่านนี้ยังเป็นลำเป็นสันก็คือวัด โดย
เฉพาะในค่านการปฏิบัติ พลศึกษา มีการสอนวิชาที่จำเป็นสำหรับลูกผู้ชาย
ไว้ป้องกันตัวการที่ดีกว่ารายทุกคนต้องเป็นทหาร ทำให้การฝึกหัดในค่านนี้เป็น
ไปอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะการที่รายฉกรรจ์เสาะแสวงหาอาจารย์ผู้มีฝีมือ
เพื่อมอบตัวเป็นศิษย์ฝึกเพลงอาวุธต่าง ๆ พุทธิศึกษา ส่วนใหญ่ได้จากวัด โดย
มีพระภิกษุเป็นอาจารย์ผู้สอนมีการสอนภาษาไทย บาลี และความรู้เบื้องต้นอื่น ๆ
หัตถศึกษา หรืองานอาชีพ มักจะไต่จากการฝึกฝนของฉิกามารดา เพื่อจะได้ดำรง
อาชีพของวงศ์ตระกูลต่อไป ลูกหญิงก็จะได้รับการอบรมสั่งสอนในเรื่องกิจการ
บ้านเรือน การประกอบอาหาร การช่างฝีมือต่าง ๆ อันจำเป็นแก่กุลสตรี รวม
ทั้งการทอผ้าด้วย

กล่าวโดยสรุปจะเห็นว่าในสมัยสุโขทัย สภาพการปกครองและการเรียนการสอน
ฐานะของครูมีความคล้ายคลึงกัน แต่สมัยสุโขทัยมีวิชาที่สอนมากกว่าสมัยลานนาไทย
มีสำนักอาจารย์สอนเพิ่มจากวัดและวัง ส่วนจารีตประเพณีของสถาบันครู ความ
สัมพันธ์ระหว่างครูกับศิษย์และวิธีการเรียนการสอนยังคงเป็นแบบเดิม ไม่มีกฎหมาย
ระเบียบข้อบังคับเกี่ยวกับครู

การศึกษาสมัยกรุงศรีอยุธยา

เมื่ออาณาจักรสุโขทัยเสื่อมลง พระเจ้าอู่ทองไ้ทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยา
ขึ้นเป็นราชธานี เมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๓ เนื่องจากหอมเคยมีอิทธิพลทางตอนบนของภาคกลาง
มากกว่าทางภาคเหนือ กรุงศรีอยุธยาจึงได้รับอิทธิพลของหอมที่ปนมากับศาสนาพราหมณ์
ทั้งในด้านอักษรศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรม และรัฐศาสตร์ เช่น การเขียนหนังสือตามแบบ
พ่อขุนรามคำแหงมหาราช ที่เคยมีสระและวรรณยุกต์อยู่ในแถวเดียวกัน ก็ได้กลายมา
เป็นมีสระอยู่ข้างบนบ้าง ข้างล่างบ้าง ตามแบบของหอม ในทางวัฒนธรรมการแต่งกาย
และพิธีต่าง ๆ ดำเนินไปตามแบบของหอมมากยิ่งขึ้น ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
ไ้ทรงปฏิรูปกิจการปกครอง โดยแบ่งข้าราชการเป็นฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน
ควบคุมโดยอัครมหาเสนาบดี ๒ ท่าน คือ ตำแหน่งสมุหพระกลาโหม ซึ่งว่าการฝ่ายทหาร
และสมุหนายก ซึ่งว่าการฝ่ายพลเรือน มีการแบ่งส่วนราชการเป็นแบบจตุสดมภ์ คือ
เวียง วัง คลัง นา มีเสนาบดีรับฉึกชอบ ลักษณะการเข้ารับราชการเป็นแบบคัดเลือก
ในลักษณะสืบทอดกันในตระกูล และการเสนอแนะจากข้าราชการหรือเจ้าสำนักสอนหนังสือ
และการเกณฑ์เข้ารับราชการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งราชการทหาร หลักการเกณฑ์
เข้ารับราชการในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นนั้น ชายฉกรรจ์ทุกคนจะอยู่เฉยไม่ได้ เมื่อ
อายุครบ ๑๘ ปีบริบูรณ์ ต้องขึ้นทะเบียนเป็นทหารสำหรับรับราชการในเมือง
เรียกว่า ไพรสม สังเกตตามกรมกองต่าง ๆ วิธีนี้เรียกว่า "ทหารราชการ" ไพรสม
จะมีมุลนายฉึกหัดไ้สอย เมื่ออายุครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ ต้องไปเป็นไพร่หลวง มี
หน้าที่รับราชการแผ่นดินผู้อื่นจะเอาไปไ้สอยไม่ได้ และอยู่ไปจนอายุครบ ๖๐ ปี
แต่ก็มีผ่อนผันสำหรับผู้มีลูกชาย ๑ คน และให้รับราชการทั้งหมด พ่อไ้จะพัน

จากหน้าที่ราชการก่อนกำหนดได้ หรืออาจไว้วิธีเสียค่ารัฐูปการ หรือ "ค่าราชการ" ตามอัตราที่กำหนดทดแทนอีกทางหนึ่งก็ได้ การเข้ารับราชการอีกลักษณะหนึ่งคือ ผู้ที่เกิดในตระกูลขุนนาง มีบรรพบุรุษรับราชการ ก็จะได้รับการฝากฝังให้ทำราชการ เจริญรอยตามบรรพบุรุษและจะมีโอกาสในการเลื่อนชั้น เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นมากกว่า ผู้อื่น เพราะถือว่ามีชาติตระกูล และได้มีโอกาสศึกษาหาความรู้ ปักฝนมาจาก ครอบครัวมากกว่า หรือใครที่มีความสามารถอ่านออกเขียนได้ และมีพรรคพวก ก็สามารถเข้ารับราชการได้โดยฝึกหัดงานเป็นมหาดเล็ก นายเวร จนมีความรู้ ความชำนาญได้รับการเลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นได้ (มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาชิรา ๒๕๒๕ : ๓๒ - ๓๓)

ระบบศักดินา ซึ่งมีในสมัยอยุธยา มีผลตามมาประการหนึ่งก็คือ บรรดา ผู้ที่มีศักดินาสูง ย่อมมีข้าทาสบริวารมากมาย มีคนมาสมัครพึ่งใบบุญ พ่อแม่ที่อยาก ให้ลูกมีหน้ามีตา นิยมพาบุตรหลานไปฝากไว้กับเจ้านายให้ใช้สอย เมื่อได้มีโอกาส ถวายตัวรับราชการต่อไปและยังเป็นการฝึกหัดการงานต่าง ๆ ไปในตัว เมื่อได้ ฝึกหัดการงานและเข้าใจขนบธรรมเนียมประเพณีตลอดจนมีความรู้พอตัวแล้ว ก็ยัง จะได้มีโอกาสรับราชการมากขึ้น โดยเหตุนี้ในวังของเจ้านาย จึงกลายเป็น สถานศึกษา สถานฝึกอาชีพไปโดยปริยาย

การศึกษาในบ้านของคนชั้นสูง หรือในวังในวังนั้น สำหรับชายก็ได้ เรียนวิชาหนังสือ ขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ของทางราชการ การฝึกฝนคานอาวุธ หากเรียนในวังจะได้วิชาอักษรศาสตร์ งานช่าง งานก่อสร้าง งานศิลปหัตถกรรม ส่วนสตรีนั้น ก็ได้รับการอบรมในเรื่องกิริยามารยาท งานศิลป เกษศาสตร์ การ ปรุงอาหาร เย็บปักถักร้อย การฝึกฝีมือ การประคิษฐ์ เป็นต้น

ตลอดสมัยอยุธยา ความสำคัญของวัดในฐานะที่เป็นสถานที่ให้การศึกษา ได้เพิ่มความสำคัญยิ่งขึ้น วัดเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมและสังคมไป เกิดประเพณี ผู้ชายที่มีอายุครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ จะต้องอุปสมบทในพระพุทธศาสนา เพื่อจะได้ ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัย ปฏิบัติศาสนกิจตลอดไตรมาสเป็นอย่างน้อย ใน ระหว่างที่บวชอยู่นั้นนอกจากจะต้องศึกษาและปฏิบัติศาสนกิจแล้ว ก็ยังได้มีการ เรียน

ภาษา เช่นภาษาขอม ภาษาบาลี ไทโรศาสตร์ เวทย์มนต์คาถา ตามที่คนถนัดและสนใจอีกด้วย วิชาจึงมีความสำคัญมากขึ้นทุกที เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยสุโขทัย ประเพณีการบวชรั่วคราวนี้เริ่มมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (ราช โทษิตา ๒๔๒๒ : ๑๑) ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีนั้น การศึกษาหนังสือไทยและบาลีขยายตัวขึ้นเป็นอันมาก วิชาเป็นแหล่งชุมนุมของประชาชนในโอกาสต่าง ๆ ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมก็แพร่หลายออกไปจากวัด ทั้งยังเป็นศูนย์รวมของวิชาการช่าง และศิลปกรรมแขนงโบราณชั้น เพราะเมื่อมีการซ่อมสร้างวัดขึ้นก็ทำให้เกิดความรู้เกี่ยวกับการก่อสร้าง การหล่อพระพุทธรูป การเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนัง การลงรักปิดทอง การปั้น การแกะสลัก การฝึกหัดอบรมเพื่อฝึกดีเป็นอาชีพจึงได้ฝึกดีเป็นอาชีพต่อไป

ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๔๔ - ๒๒๓๑) การเรียนหนังสือไทยและวิชาวรรณคดีเฟื่องฟูเนื่องจากสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงอุทิศทุนส่งเสริม ทำให้เกิดกวีสำคัญ ๆ ขึ้นหลายคน เช่น พระโหราธิบดี พระมหาราชครู ศรีปราชญ์ พระศรีภูมิปัญญา เกิดวรรณคดีสำคัญ ๆ เช่น โคลงกำสรวล อนิรุทธคำฉันท์ สมุทโฆษคำฉันท์ ลิลิตพระลอ และพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ที่สำคัญต่อการศึกษาเล่าเรียน หนังสือไทยคือ เกิดตำราเรียนเล่มแรกขึ้นในวงการตำราเรียนคือ จินตามณี นับเป็นหนังสือเรียนของกุลบุตรในสมัยก่อนเท่าที่ปรากฏหลักฐานค้นไปทั่วโลกที่สุดคือ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ตอนปลาย พระมหาราชครู กวีในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้แต่งขึ้นเป็นหนังสือเรียนที่ใ้เรียนสืบต่อกันมา แบบแผนการเรียนค่อนข้างยุ่งยากมาก เพราะเน้นหนักไปในทางที่จะฝึกฝนให้เป็นกวีโดยเฉพาะ (กระทรวงศึกษาธิการ , กรมศิลปากร ๒๕๑๓ : ๑)

ในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้มีการติดต่อกับพวกฝรั่งชาวยุโรปมากกว่าสมัยใด ๆ ที่ผ่านมาก มีชาวโปรตุเกส ฮอลันดา อังกฤษ และฝรั่งเศส ฝรั่งเหล่านี้นอกจากจะต้องการทำการค้าขายแล้วยังมีความต้องการเผยแพร่วิสัยศาสนาด้วย การที่ได้มีโอกาสติดต่อกับฝรั่งชาติต่าง ๆ เหล่านี้เป็นเหตุ

ไม่สงบราบคาบ มีการปราบปรามกันอยู่หลายปี เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราช
ที่ ๓ (พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) ขึ้นครองราชย์ บ้านเมืองสงบงวักกราว
การศึกษาเล่าเรียนและกิจการทางพุทธศาสนาจึงกลับดำเนินไปโดยปกติอีก
คราวหนึ่ง ทางค่านอักษรศาสตร์และวรรณคดีก็เจริญรุ่งเรืองขึ้นมา มีวรรณคดี
สำคัญเกิดขึ้นหลายเรื่อง เช่น กาพย์เห่เรือ นันทโศกนันทราคำหลวง บทละคร
เรื่องอิเหนา กวีสำคัญในสมัยนี้ คือ พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งพระราชนิพนธ์
โคลงรอลพระพุทโธชยาสน์ เจ้าฟ้าธรรมวิเบศร์ พระมหานาควัดมหาธาตุ
ยุนิพนธ์ปุณโฆวาทคำฉันท์ หลวงศรีปราชญ์ แต่งโคลงนิราศพระบาท ความเจริญ
ทางค่านอักษรศาสตร์ศิลป์และวรรณคดีเหล่านี้ ย่อมเป็นเครื่องชี้แสดงถึงความ
ทางการศึกษาอย่างเด่นชัด เช่นเกี่ยวกับการช่างฝีมือ เช่นการแกะสลัก กลึง
หล่อนั้นก็เจริญสูงสุดเช่นเกี่ยวกับการธุรกิจค้าขายแผ่ไปอย่างกว้างขวาง นำความ
มั่งคั่งมาสู่กรุงศรีอยุธยาเป็นอันมาก

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศนี้ กรุงศรีอยุธยาถูกพม่าตีแตกเมื่อ
พ.ศ. ๒๓๑๐ พม่าจุกไฟเผาผลาญบ้านเรือน ปราสาท ราชวังเสียหายย่อยยับ
และยังไถกวาดค้อนผู้คน ทรัพย์สินกลับไปยังพม่าอีกมากมาย กล่าวได้ว่าไม่มีความ
สูญเสียดังใดในประวัติศาสตร์ชาติไทย จะเทียบเท่าการสูญเสียดังนั้น เพราะ
กว่าที่ชาติไทยจะได้สร้างสม ศิลป สถาปัตยกรรม ปราสาทราชวัง วัดวาอาราม
ต่างๆ ในช่วงที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี รวมเวลาถึง ๔๑๗ ปี อันเป็นระยะ
เวลาอันยาวนาน ความพิริบคั่งหลายรวมทั้งหลายรวมทั้งหลักฐานทางประวัติศาสตร์
ที่จะได้ศึกษาถึงมรดกวัฒนธรรมของชาติไทยด้วย

โดยสรุปในค่านการจักการศึกษา ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี
วัดเป็นสถาบันที่สำคัญของชาติทั้งในทางการศึกษาและทางสังคม และเป็นบ่อเกิด
ของศิลปสาขาต่าง ๆ เคารพนับถือในพระภิกษุสงฆ์ หวังให้ท่านช่วยอบรมสั่งสอน
บุตรหลานของตน พระโคธาคัยเป็นศิษย์รับใช้และมีใจรักใคร่เอ็นดูเด็ก จึงเอาใจใส่
อบรมจรรยา มารยาทสั่งสอนหลักธรรมตลอดจนวิชาหนังสือให้ด้วย ครั้งเด็กมีอายุ
พอสมควรก็ให้บรรพชาเป็นเณรและเรียนข้อธรรมสูงขึ้นไปอีก หวังยังให้ศึกษาภาษามคธ

ไปด้วยเมื่อสมควรแก่เวลาให้อุปสมบทเป็นพระภิกษุสงฆ์ การศึกษาทั่วไปจึงตก
อยู่แก่วัดและยังผลให้วัดแทบทุกแห่งเป็นโรงเรียนไปในตัวด้วย (รอง
ศยามานนท์ และ วิลาสงศ์ นพรัตน์ ๒๕๑๐ : ๔๔) สมัยอยุธยายังมีโรงเรียน
เอกชนของพระสอนศาสนา ส่วนศิลป วิทยาการนั้นก้าวหน้าและกว้างขวางมาก
กว่าสมัยลานนาไทยและสุโขทัยเป็นอันมาก โดยเฉพาะในส่วนที่ติดต่อกับต่างประเทศ
สถานภาพครูยังคงเป็นไปอย่างเดิม ยังไม่มีกฎหมายเกี่ยวกับครูอีกเช่นกัน

การศึกษาสมัยกรุงธนบุรี และ รัตนโกสินทร์ตอนต้น

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ แล้วไม่นานนัก
สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็สามารถกอบกู้อิสรภาพของชาติไทย รวบรวมชนในชาติ
ให้เกิดความเป็นปึกแผ่นขึ้นอีกครั้งหนึ่ง และได้สถาปนารัฐธนบุรีขึ้นเป็นราชธานี
ด้วยพระปรีชาสามารถของพระองค์ จึงรวมชาติให้เป็นปึกแผ่นขึ้นได้ รวบรวมคนดี
มีวิชาซึ่งได้แตกฉานเช่นไปเมื่อครั้งเสียกรุงเอาไว้ได้ ทรงสนพระทัยต่อการ
ศาสนา เป็นเรื่องสำคัญ แม้จะมีภาระในค่านศึกสงคราม ก็ได้ทรงรวบรวมพระสงฆ์
ผู้สามารถและคัมภีร์พระไตรปิฎกจากที่ต่าง ๆ ไว้ได้เป็นอันมาก ส่วนทางด้านศิลปะ
ก็ได้ทรงรวบรวมศิลปินจากที่ต่าง ๆ ให้กลับเข้ามาอยู่ในกรุงธนบุรี ในค่านอักษรศาสตร์
และวรรณคดีนั้น ได้ทรงรวบรวมวรรณกรรมต่าง ๆ ที่ยังหลงเหลืออยู่มาเก็บรวมไว้
แม้ว่าจะมีพระราชภารกิจอย่างอื่นมากมายก็ยังได้ทรงนิพนธ์ รามเกียรติ์ไว้ได้หลายตอน

เมื่อสิ้นแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว ภาวะความยุ่งยากต่าง ๆ เริ่ม
หมกสิ้นไป การศึกสงครามก็พม่าอ่อนคลายลงไปมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงทำนุบำรุงและปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม มีการ
สังคายนาพระไตรปิฎก โปรดฯให้มีการสอนพระปริยัติธรรม มีการสอบไล่พระ
ปริยัติธรรมขึ้นเป็นครั้งแรก ทางค่านอักษรศาสตร์และวรรณคดีก็เริ่มฟื้นตัวเป็นไป
อย่างค่อนเนื่องกับสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ก็จะ
ดำเนินรอยตามแบบของวัฒนธรรมกรุงศรีอยุธยา แต่ได้ปรับปรุงให้ดีขึ้นเป็นอันมาก
มีการแปลวรรณคดีต่างชาติ เช่น มอญและจีน มาเป็นภาษาไทย ได้แก่เรื่องราชาธิราช
และสามก๊ก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงพระราชนิพนธ์

เรื่องรามเกียรติ์ ตั้งแต่ต้นจนจบ งานสำคัญยิ่งอีกเรื่องหนึ่งในรัชสมัยของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชคือ การชำระกฎหมายต่าง ๆ ที่ยังกระจัดกระจายคลาดเคลื่อนและสิ้นเพื่อนมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ให้เป็นกฎหมายสำหรับตัดสินคดีความแก่ประชาชน (ฉันทน์ หะวานนท์ ๒๔๒๖ : ๖๔ - ๖๕) ได้กล่าวไว้ในการศึกษาเกี่ยวกับสังคมไทยก่อนสมัยปฏิรูปการศึกษาว่า

กฎหมายตราสามดวง กระทำกันใน พ.ศ. ๒๔๓๗ ภายหลังจากที่รัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ได้เพียง ๑๒ ปี และก็กระทำเสร็จในปีเดียว มีทั้งหมด ๑๖๐๓ มาตรา ซึ่งเทียบกับประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ ๑ ถึง ๖ มี ๑๙๕๔ มาตราแล้ว กฎหมายตราสามดวง ย่อมจัดได้ว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งมีหนึ่งทีเดียว เพราะเหตุที่มีจำนวนมาตรามากถึงพันหกหรือเศษมาตราแล้ว ยังเป็นหลักฐานให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาค้นคว้าต่อมา จึงนับว่ามีคุณค่ามหาศาลต่อคนไทยและประเทศไทยในทางประวัติศาสตร์โบราณราชประเพณี และการปกครองแผ่นดิน

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีการศึกษากับต่างประเทศ เช่น โปรตุเกส และอังกฤษบ้าง แต่ก็ไม่กว้างขวางเป็นผลนัก ในด้านพระศาสนาทรงโปรดฯ ให้มีการศึกษาเล่าเรียนพระบาลี ถึงกับมีการสอบเปรียญ ๕ ประโยคขึ้น พระองค์ทรงเป็นศิลปินชั้นเยี่ยม ทรงเชี่ยวชาญในทางนาฏศิลป์และอักษรศาสตร์ โดยเฉพาะได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการแต่งหอวรรณกรรมที่สูญหายไปเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยา พระองค์เองก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครไว้มากมายหลายเรื่อง เช่น อิเหนา รามเกียรติ์ ไรษะเรษฐ ในรัชสมัยของพระองค์ปรากฏว่ามีกวีเกิดขึ้นหลายท่าน เช่น สุนทรภู่ นายอินทร์อิเบศร พระเทพโมลี พระยาตรีภพ คำนการศึกษเล่าเรียนนั้น นอกจากจะได้มีการศึกษาภาษาบาลีเป็นหลักแล้ว ยังมีวิชาอื่น ๆ อีกเช่น เลข โหราศาสตร์ คาราศาสตร์ และการก่อสร้างป้อมปราสาทป้อมปราการ การก่อสร้างเรือ มีเหตุการณ์อย่างหนึ่งที่น่าสนใจสำหรับเรื่องการจัดการศึกษาเพื่อประชาชนทั่วไป คือ การตั้งโรงพยาบาลขึ้น

ซึ่งนอกจากจะเป็นที่เลี้ยงอาหารแก่ข้าราชการ ข้าราชการบริวารแล้ว ก็ยังทรงใช้
 โรงทานเป็นที่แสดงพระธรรมเทศนา และสอนวิชาการต่าง ๆ แก่คนทั่วไป นับ
 ได้ว่าโรงทานเป็นโรงเรียนอีกแบบหนึ่งไปโดยปริยาย เกี่ยวกับเรื่อง โรงทาน
 สิริวิวัฒน์ คำวันสา (๒๔๒๔ : ๔๐) กล่าวไว้ใน สงฆไทย ๒๐๐ ปี ว่า

"ให้มีธรรมเทศนา เป็นประจำ ให้อาจารย์บอกคัมภีร์ ให้เลี้ยงยาก
 อดยาก ให้ทานยาแก่โรคต่าง ๆ ฯลฯ ครั้นเสวยราชย์แล้ว ก็ได้โปรด
 ให้ค่าแก่โรงทานขึ้นใหม่ ที่รับค่าแห่งพระราชวังด้านข้ามแม่น้ำ บริจาค
 พระราชทรัพย์มากขึ้น บำเพ็ญพระกุศลอย่างเป็นเอกปรีชา..."

การตั้งโรงทานโดยมีการอาราธนาพระมาแสดงธรรมแก่ประชาชนยังไม่ถือว่าเป็น
 การให้การศึกษาโดยตรง มีการสอนที่ไม่แตกต่างกับพระที่สอนอยู่ตามวัดนั่นเอง
 ควรให้การศึกษาแบบให้ทานนี้ ได้ประพฤติก่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ โปรดเกล้า
 ให้หรือเสียด แล้วย้ายการแสดงพระธรรมเทศนาไปที่วัดมหาธาตุ การเลี้ยงอาหาร
 เข้าแก่ข้าราชการที่ประจำจึงย้ายเลี้ยงที่อื่น ส่วนการเรียนหนังสือที่โรงทานก็ยก
 ไปเรียนตามโรงเรียนต่าง ๆ ที่รัฐบาลตั้งขึ้น (จีย เรื่องศิลป์ ๒๔๑๔ : ๓๔๔)

ล่วงมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็น
 ระยะเวลาว่างเว้นจากศึกสงครามกับพม่าและประเทศเพื่อนบ้านอื่น ๆ โดยสิ้นเชิง
 แต่ก็มีภัยค้ำจวนการล่าอาณานิคมมาคุกคาม เป็นภาระอันยิ่งใหญ่อย่างใหม่ที่พระมหา-
 กษัตริย์ไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ทรงดำเนิน วิถีโศบาย เพื่อให้หลุดพ้นจาก
 ความเป็นอาณานิคมจากชาติตะวันตกนักล่าเมืองขึ้นเหล่านั้น ชาติใหม่ที่เข้ามา
 เกี่ยวข้องติดต่อกับชาติไทยคือ อเมริกา ซึ่งการติดต่อกันครั้งนั้นเป็นไปในทางที่
 เป็นคุณแก่ประเทศไทย โดยเฉพาะทางด้านการศึกษาและประโยชน์อื่นมากกว่า
 ชาติใด ๆ ที่ได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับชาติไทย และมีอิทธิพลอยู่ในขณะนั้น ชาว
 อเมริกามีส่วนผลักดันในด้านการศึกษาของชาติ ทั้งในราชสำนักและการศึกษาทั่วไป
 พวกคณะสอนศาสนาที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนา ได้นำเอาความรู้และวิชาการสมัยใหม่
 มาเผยแผ่ถวาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงผนวชอยู่
 ทรงมีพระราชดำริว่า ประเทศไทยจะมีการเกี่ยวข้องกับชาวตะวันตกมากขึ้นทุกที

ความรู้ ภาษา และขนบธรรมเนียม ฝรั่งจะเป็นความต้องการของบ้านเมืองในวันหน้า พระองค์ทรงมองเห็นความจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้ภาษาอังกฤษ และวิชาการต่างๆ ของฝรั่งเพื่อใช้เป็นเครื่องมือไปสู่ความเข้าใจและทันต่อเหตุการณ์ของโลก ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพากเพียรเรียนภาษาอังกฤษจากทวักคณะสอนศาสนา ชาวอเมริกัน (สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ๒๔๖๖ : ๖)

พระราชภารกิจที่สำคัญยิ่งอีกอย่างหนึ่งคือ การจาริกหลักวิชาการต่าง ๆ ลงในแผ่นดินลพบุรี ทั่วรอบพระเมรุขรรค์เบี่ยงพระอุโบสถในวัดพระเชตุพน. ทั่วเกรงว่าความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่าง ๆ จะสูญสิ้นไป เพราะความหวงความรู้ของคนไทย จึงไม่รักเกล้าฯ ให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตและนายช่างต่าง ๆ ที่มีความรู้ ความชำนาญในหลายสาขาวิชา จักหาคำรามบนแผ่นดินลพบุรีไว้ บรรดาจาริกต่าง ๆ อาจแบ่งได้เป็น ๓ หมวด คือ

อักษรศาสตร์ แพทย์ศาสตร์ และช่างฝีมือ ทางค่านวรรณคดี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นกวีพระองค์หนึ่ง และยังมีกวีเกิดขึ้นในสมัยนี้หลายท่าน เช่นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส กรมหลวงวงศาธิราชสนิท คุณพุ่มพระมหามนตรี โดยเฉพาะพระองค์ได้ทรงนิพนธ์เรื่องสังข์ศิลป์ชัย และเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ทางค่านการศึกษาวิชาภาษาไทย ได้เกิดตำราเรียนเล่มใหม่ขึ้นอีกชุดหนึ่ง คือ ตำราเรียนภาษาไทยชุดประถม ก.กา และประถมมาลา นอกเหนือไปจากหนังสือแบบเรียนจินตคณิต ที่พระมหाराชาครู แต่งขึ้นขึ้นมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา ปราบกฎเหตุการณ์สำคัญยิ่งอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระองค์คือ การตั้งโรงพิมพ์สำหรับพิมพ์หนังสือภาษาไทยขึ้น โดยหมอ ปรีคเลย์ ใคนำอุปกรณ์การพิมพ์เข้าตั้งในประเทศไทย ดำเนินการพิมพ์เอกสารในคริสต์ศาสนาและพิมพ์เอกสารของทางราชการ การที่เกิดการพิมพ์หนังสือขึ้นแทนการคัดลอกด้วยมือ ซึ่งผิดพลาดได้ง่ายและล่าช้านี้ เป็นแรงกระตุ้นสำคัญทำให้ขุนนางชนชั้นนำ และมีปัญญาชนชาวไทยขณะนั้นตื่นตัวในการที่จะนำเอาวิทยาการในค่านการพิมพ์ให้เผยแพร่หลายทอดไป

การริเริ่มปรับปรุงการศึกษาของชาติในระยะนี้ ก็ยังคงเน้นหนักไปในทางที่จะบำรุงพระศาสนาและการศึกษาของพระสงฆ์ ตลอดจนการรักษานมธรรม-นิยมประเพณีเดิม ไท่ทรงสถาปนาโรงเรียนพระปริยัติธรรมขึ้น ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามประจวบกับเจ้าฟ้ามงกุฎ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ขณะทรงผนวชอยู่ที่วัดสมอราย (ราชาธิวาส) ไท่ทรงสถาปนารวมยุทติกนิกายขึ้นนับว่ามีความสำคัญยิ่งต่อการศึกษาของชาติด้วย วัดนี้จึงได้กลายเป็นศูนย์กลางของการศึกษาเล่าเรียนและการเผยแพร่ความคิดสมัยใหม่ด้วย พระองค์ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ เลข ภูมิศาสตร์ จากคณะสอนศาสนาและได้ทรงเผยแพร่ออกไปโดยปริยายในการแสดงธรรมเทศนา และด้วยเหตุผลที่ไท่ทรงศึกษาวิชาการพิมพ์จากคณะสอนศาสนาชาวอเมริกัน วัดบวรนิเวศวิหารจึงเป็นสถานแห่งแรกในกรุงเทพฯ ที่มีเครื่องพิมพ์สามารถพิมพ์หนังสือออกเผยแพร่ได้เป็นจำนวนมากและรวดเร็ว ไม่แพ้สำนักพิมพ์ของคณะสอนศาสนาชาวอเมริกัน (เศษ มุขนาก ๒๔๑๓ : ๖ - ๗)

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ก่อนที่จะได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ทำให้พระองค์มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนการศาสนาอย่างมาก ตลอดระยะเวลาที่ทรงผนวชอยู่ ไท่ทรงจาริกไป ณ สถานที่ต่าง ๆ ทำให้พระองค์ทรงเห็นสภาพที่แท้จริงของบ้านเมือง อันเป็นประโยชน์ยิ่งต่อการปกครองของบ้านเมืองของพระองค์ก่อนขึ้นครองราชย์พระองค์มีเวลาและโอกาสศึกษาเล่าเรียนภาษาของชาติตะวันตกอย่างแตกฉาน ทั้งภาษาละติน และภาษาอังกฤษ ไท่ไปรศเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นในพระบรมมหาราชวังขึ้นเป็นครั้งแรกโดยจ้างครูสตรีชื่อ แอนนา คีโอโนแวนส์ จากสิงคโปร์มาเป็นครูสอน และทรงจ้างหมอบจีนคเลย์ มาสอนภาษาอังกฤษแก่พระราชโอรสและพระราชธิดาในพระบรมมหาราชวังด้วย การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไท่ทรงเน้นความสำคัญของการเรียนภาษาอังกฤษมาก ก็ด้วยพระปรีชาสามารถโดยทรงเข้าใจว่า เราเป็นประเทศเล็กจะอยู่รอดรักษาเอกราชได้ไว้ก็ด้วยวิธีการทางการทูตเท่านั้น จึงทรงดำเนินวิเทโศบายเป็นมิตรไมตรีกับประเทศตะวันตก ทรงเร่งรัดปรับปรุงประเทศเพื่อให้เข้ากับอารยประเทศเหล่านั้นได้ ซึ่งพระองค์ทรงรอบรู้เท่าทันวัฒนธรรมแผนใหม่

สรุปไ้ว่าการศึกษาในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีวิวัฒนาการจากโบราณศึกษามาเป็นการจัดการเรียนการสอนรูปของการตั้งโรงเรียน แต่ยังไม่เป็นระบบเสียทีเดียว มีการแต่งตำราส่วนวิชาต่าง ๆ มีการขยายตัวมากอย่างยิ่ง การเป็นครูระยะรัตนโกสินทร์เริ่มมีการจ้างชาวต่างประเทศมาสอน มีการพิมพ์เอกสารนับว่าเป็นความก้าวหน้าทางการศึกษามากขึ้น แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์เกี่ยวกับครู สถานภาพของครูยังคงเป็นอย่างเดิม การศึกษามีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับพระศาสนา ประเพณีและการเมือง การเปลี่ยนแปลงส่วนใดส่วนหนึ่ง ก็จะมีผลกระทบต่อส่วนอื่น ๆ ด้วย (เทวitic เก วาอาท ๑๘๖๔ : ๓๓) ผู้มีความรู้ในวิชาชีวิตก็สอนวิชาชีวิตนั้น สืบต่อกันไปจนเป็นตระกูล เป็นบ้าน เชนบ้านบาตร บ้านหม้อ บ้านบุญ เป็นต้น แต่ที่สำคัญที่สุดก็คือ พระสงฆ์เกี่ยวกับเรื่องพระสงฆ์เป็นครูสอนประชาชนเพื่อบรรลุดุจประสงคในการสร้าง "ความเป็นพลเมืองดี" แก่ชนในชาติ ใ้ค่าเนินมาอย่างราบรื่นพอสมควร เพราะต้องควยวัฒนธรรมประเพณีของชาติไทย และเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาไทยเป็นอย่างมาก เพราะไม่ต้องลงทุน และเสียค่าตอบแทนแก่อย่างใด (เสถียร โทเศศ ๒๕๑๕ : ๔๕๔ - ๔๕๗) อย่างไรก็ตามแม้ว่าการจัดการศึกษาในช่วงระยะที่เรียกว่า โบราณศึกษา ยังไม่มีหลักเกณฑ์ ไม่มีโรงเรียน ไม่มีหลักสูตร ไม่มีตำราเรียนโดยตรง ยังเป็นการศึกษาอย่างไม่เป็นแบบเป็นแผน แต่ในคานตัวครูผู้ทำการสอนนั้น อาจกล่าวไ้ว่า ไ้เกิด "สถาบันครู" ขึ้นแล้ว แม้จะยังไม่เป็นอาชีพโดยตรงก็ตาม ควยความสำนึกในความสำคัญต่อการกระทำที่ไม่ตรงกับพ่อแม่และควยความรับผิดชอบอันแท้จริงเกิดจากริตของครู เกิดหลักความสัมพันธ์ระหว่างครูกับศิษย์ และระหว่างครูกับพ่อแม่ เพราะครูสำนึกในหน้าที่อันสูงส่ง มีคุณธรรม และกุศลกรรม ครูไ้รับความนับถือว่าเป็นปูชนียบุคคล เกิดวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับครูซึ่งสังคมรับรองงานของครูจนเกิดความเป็น "สถาบันครู" ขึ้นในสังคมไทยในลักษณะของนามธรรม นับไ้ว่าเป็นสถาบันที่สำคัญยิ่ง สถาบันหนึ่งในสังคมไทย ซึ่งประกอบกันกับสถาบันอื่นเป็นโครงสร้างอันมั่นคงสืบมา

การศึกษาที่เริ่มมีระบบ

การศึกษาที่จัดเป็นระบบในช่วงแรก (พ.ศ. ๒๔๑๔ - พ.ศ. ๒๔๕๔)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเสวยราชย์สมบัติสืบต่อจากพระบรมชนกนาถ เมื่อวันที่ ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ ได้มีการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในทุก ๆ ด้าน เหตุที่ทำให้ต้องมีการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินครั้งใหญ่เช่นนี้อาจมีสาเหตุหลายประการ คือ

ความปลอดภัยของบ้านเมือง โดยเฉพาะการติดต่อกับชาวตะวันตก ในระยะแรกเป็นการเผยแพร่ศาสนาแต่ต่อมากิจกรรมมิใช่เพียงเผยแพร่ศาสนาเท่านั้น การสอนศาสนาของคณะสอนศาสนาทำให้ต้องเร่งปรับปรุงการศึกษาและการสอน การเผยแพร่พระพุทธศาสนาเพื่อป้องกันคนไทยมิให้ไปหลงนิยมศาสนาอื่น ประสิทธิภาพของพระองค์จากการเสด็จประพาสต่างประเทศ ทำให้พระองค์ทรงเร่งปรับปรุงการศึกษาเป็นการใหญ่ ความขาดแคลนตัวบุคคลเข้ารับราชการ เมื่อทรงปรับปรุง ปฏิรูปการปกครองตามแบบเทศาภิบาลขึ้น ต้องใช้ข้าราชการเพื่อปฏิบัติงาน ทั้งแต่ระดับเสมียนขึ้นไป ทำให้ต้องเร่งสอนคนให้ออกไปรับราชการ การเลิกทาสและเลิกระบบไพร่ การประกาศเลิกทาสเป็นผลให้รัฐต้องจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนเป็นจำนวนมาก จำเป็นต้องอาศัยวิชาซึ่งมีอยู่ทั่วทุกชุมชนเป็นผู้ให้การการศึกษา

ปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวนี เป็นแรงผลักดันให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเร่งรัดการศึกษา ซึ่งบางท่านเรียกว่าเป็นการปฏิรูปการศึกษาครั้งแรกของประวัติศาสตร์การศึกษาไทย เป็นการจัดการศึกษาอย่างมีระบบแบบแผนครั้งแรกเป็นการศึกษาในระบบสากล คือ การจัดการศึกษาเพื่อมุ่งให้เกิดประโยชน์แก่ความต้องการของประชาชนทั่วไป โดยรัฐเป็นผู้ควบคุมหน่วยงานและจัดการบริหารค่านการศึกษาให้เป็นระบบ ระเบียบแบบแผนมีครูมีสถานที่เรียนซึ่งจัดไว้ โดยเฉพาะ มีตำราสอน ซึ่งเป็นการต่างออกไปจากขอบเขตของวงการศึกษาตามธรรมเนียมไทยโบราณ ซึ่งอาจวิเคราะห์แนวทางจัดการศึกษาได้ดังต่อไปนี้

ในระยะนั้นอาจกล่าวได้ว่า ยังไม่มีหลักฐานกำหนดแน่นอนว่า ต้องการอะไร แม้จะทำให้มีการตั้งกระทรวงศึกษาธิการแล้วก็ตาม จึงต้องประมวลเอาจากประกาศ พระบรมราชโองการ พระราชดำรัส และวิธีการจัดการศึกษามาประมวลได้ว่า ทรงจัดการศึกษาเพื่อฝึกฝนคนเข้ารับราชการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีเวลาเตรียมตัวที่จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินในขณะที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอยู่ถึง ๕ ปี ทำให้พระองค์มีโอกาสศึกษาองค์ประกอบในการบริหารปกครอง พระองค์ทรงตระหนักถึงความรุดหน้าเจ้านายเชื้อพระองค์และขุนนางที่นำบุตรหลานมาถวายตัวทำราชการนั้นแล้วล้วนแต่ได้รับการศึกษามาแบบเก่าทั้งสิ้น นอกจากจะไม่เหมาะสมในการรับราชการแล้ว ยังไม่สอดคล้องกับสภาวะความเปลี่ยนแปลงของประเทศที่กำลังได้รับอิทธิพลจากต่างชาติในหลาย ๆ ด้านอีกด้วย การจัดการศึกษาเพื่อฝึกฝนให้เข้ารับราชการจึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทยขึ้นในพระบรมมหาราชวัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นอาจารย์ใหญ่ฝึกฝนเข้ารับราชการ สอนภาษาไทย การคิดเลข และขนบธรรมเนียมประเพณีราชการ

นอกจากจะได้สร้างคนเพื่อเป็นข้าราชการแล้ว พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงเรียนขึ้นที่ วัดมเหยงคณ์ อันเป็นโรงเรียนหลวง เพื่อให้การศึกษาแก่สามัญชนเป็นแห่งแรก และขยายไปยังพระอารามอื่น ๆ เหตุที่ทรงเลือกตั้งโรงเรียนที่วัดนั้น ก็เพื่อให้สอดคล้องกับประเพณีนิยมเดิม ที่ราษฎรนิยมนำบุตรหลานไปฝากวัด เพื่อศึกษาหาความรู้ ทั้งยังเป็นการประหยัดงบประมาณในการก่อสร้างอาคารสถานที่อีกด้วย และเพื่อให้การศึกษาของทวยราษฎร์มีรากฐานมั่นคงยิ่งขึ้น ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นในกระทรวงธรรมการให้เป็นหน่วยงานที่บริหารงานรับผิดชอบเกี่ยวกับการศึกษาของชาติ และวางกำหนดแนวทางการให้การศึกษาในโรงเรียนวัดให้เด่นชัด มีทั้งรายได้ของพระภิกษุที่เป็นอาจารย์และการกำหนดแนวทางการสอบไล่ตามประกาศตั้งโรงเรียนมูลศึกษา พ.ศ. ๒๔๓๕ (ราชกิจจานุเบกษา ร.ศ.๑๑๑:๕๒)

คงมีใจความสำคัญว่า ทรงต้องการให้ราษฎรไคร้หนึ่งสี่ไทยและภาษาต่างประเทศ
อันจะเป็นประโยชน์ในการหาเลี้ยงชีพกำหนดให้พระอารามหลวงและวัดราษฎรทั้ง
ในกรุงและหัวเมือง เป็นสถานศึกษาโดยให้เจ้าอาวาสรับภาระในการจัดการสอน
และยังโปรด ฯ ให้มีการสอบไล่ความรู้เพื่อรับประกาศนียบัตรอีกด้วย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนฝึก
อาชีพขึ้นในรัชสมัยของพระองค์หลายประเภท เช่น โรงเรียนแพทยากร ซึ่งต่อมา
เปลี่ยนเป็น โรงเรียนราชแพทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ โรงเรียนฝึกหัดครู
โรงเรียนนางนาคูวรรณี โรงเรียนวิชาการเพาะปลูก โรงเรียนการกลอง โรงเรียน
โลหะกิจ โรงเรียนอำเภอ โรงเรียนป่าไม้ โรงเรียนอัยการ โรงเรียนสรรพากร
ซึ่งโรงเรียนเหล่านี้ เป็นโรงเรียนที่สอนวิชาพิเศษ ฝึกอบรมพิเศษเฉพาะ เพื่อ
อาชีพของราษฎรและสำหรับให้เข้ารับราชการในกระทรวงต่าง ๆ ตามความ
ต้องการอีกด้วย

การจัดการศึกษาที่เริ่มมีระบบขึ้นนั้นเริ่มตั้งแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้ตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวัง เป็นแห่งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔
คือมีสถานที่เล่าเรียน มีครู มีนักเรียน เวลาเรียน เครื่องเล่าเรียน วิชาที่เรียน
และกฎเกณฑ์ในการเรียนต่าง ๆ เช่น การสอบไล่ หรือการไล่หนังสือ เป็นต้น
การที่ตั้งโรงเรียนขึ้นนี้ ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงในเรื่อง แบบเรียน การจัดระดับ
ประถมศึกษา แบบเรียนแบบโบราณได้ถูกยกเลิกไป ใช้แบบเรียนหลวงใหม่ ซึ่ง
พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ได้เรียบเรียงขึ้นทูลเกล้าถวาย
รวม ๖ เล่ม คือ มูลบทบรรพกิจ วาหนิตินิกร อักษรประโยค สังโยคพิธาน
โวพจน์วิจารณ์และพิศาลการันต์ แบบเรียนเหล่านี้ได้ใช้ในโรงเรียนหลวงที่ได้
ตั้งขึ้นแพร่หลายออกไปการศึกษาเล่าเรียนนั้น มุ่งการอ่านออก หรืออ่านหนังสือ
ได้"แตก"เป็นหลักสำคัญการศึกษาเบื้องต้นของราษฎรทั่วไปนั้น มีโอกาสได้รับการ
ศึกษาก็เพียงเล่มแรกเพียงเล่มเดียว คือ มูลบทบรรพกิจ อย่างไรก็ตาม แบบเรียน
หลวงทั้ง ๖ เล่ม ได้เลิกใช้ใน พ.ศ. ๒๔๓๑ คือหลังจากได้ตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ (กระทรวงศึกษาธิการ , กรมสามัญศึกษา ๒๔๑๖ : ๒๔)

ต่อมาการจกโรงเรียนหลวงโคแพร่หลายออกไปเป็นอันมากจนถึงหัวเมืองต่าง ๆ แต่ก็ยังไม่สามารถให้การศึกษแก่ประชาชนได้ทันตามความต้องการ เนื่องจากขาดแคลนทั้งทุนทรัพย์และกำลังคน คือครูผู้สอนในโรงเรียน แนวทางจัดการศึกษาเพื่อทวยราษฎรให้แพร่หลายทั่วถึงก็คือ การประกาศตั้งโรงเรียนมูลศึกษาขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๕ โดยอาศัยสถานศึกษาที่ในวัดทั่วไปทั้งในกรุงและหัวเมืองโดยใช้พระภิกษุสงฆ์ เป็นครูผู้สอนมีการตรวจโรงเรียนโดยเจ้าพนักงานไม่น้อยกว่าเดือนละ ๒ ครั้ง มีการสอบความรู้โดยข้าหลวงกรมการ การจัดตั้งโรงเรียนมูลศึกษานี้ไม่เลือกว่าจะตั้งที่วัดหลวง หรือวัดราษฎร์ ถ้ามีการสอนและการสอบแล้วก็ให้ถือว่าเป็นโรงเรียนหลวงทั้งสิ้น นอกจากนี้ ยังให้โอกาสแก่เอกชนตั้งโรงเรียนราษฎรเพื่อจัดสอนความรู้ขึ้น โดยขออนุญาตจากกระทรวงกรมการเรียกกันว่า โรงเรียนเซตยศักดิ์ อันเป็นต้นกำเนิดโรงเรียนราษฎรในปัจจุบัน (กระทรวงศึกษาธิการ กรมสามัญศึกษา ๒๔๑๖ : ๓๐)

การที่จะให้การจัดการศึกษาแพร่หลายอย่างรวดเร็วนั้น ในพ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงอาราธนาพระเจ้าอนงยาเซอพระองค์หนึ่งคือสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมหมื่นวชิรญาณวโรรสให้ทรงพระภิกษุสงฆ์ ทั้งหลายตั้งสอนกุลบุตรให้อยู่ใน ธรรมเนียมปฏิบัติทั้งในหัวเมืองและมณฑลกรุงเทพฯ ส่วนการศึกษาในหัวเมือง กระทรวงมหาดไทย อันมี กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ(ยศในขณะนั้น) เป็นเสนาบดี เป็นฝ่ายดำเนินการทางฝ่ายฆราวาส การที่ทรงอนุญาตให้เบิกพระราชทรัพย์จากท้องพระคลังไปใช้จ่ายในกิจการของการศึกษา ในพ.ศ. ๒๔๔๕ ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์อันเป็นหลักของการจัดการศึกษาและการศึกษานับว่าเป็นประโยชน์แก่การศึกษามากขึ้น

ภาวะเริ่มต้นของอาชีพครู

ความประเพณีไทยนั้น "สถาบันครู" เป็นสถาบันที่ได้รับการยกย่องนับถือ เป็นปูชนียบุคคล เพราะแต่เดิมมานี้ เนื่องจากครูเป็นพระภิกษุผู้คงแก่การกราบไหว้ประการหนึ่ง และครูสอนวิชากรให้แก่ศิษย์โดยไม่คิดค่าจ้างรางวัลประการหนึ่ง แต่

ต่อมาเมื่อเริ่มจัดการศึกษาอย่างเป็นระบบ มีสถานศึกษา มีนักเรียน มีตำราเรียน หลักสูตร ก็จำเป็นจะต้องจ้างครู จึงเกิดมีการจ้างขึ้น เบื้องเงิน เป็นค่าจ้าง นอกไปจากสิ่งที่เป็นวิชาการ เหตุการณ์ที่อาจอนุมานได้ว่า มีการจ้างครูกันขึ้นนั้นเมื่อ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงโปรดให้ตั้งโรงเรียน (โรงเรียน) ขึ้นในพระบรมมหาราชวัง แล้วจัดคนในกรมพระอาลักษณ์ ตั้งให้เป็นขุนนาง พนักงาน สำหรับเป็นครูสอนหนังสือไทย สอนคิดเลข ขนบธรรมเนียมราชการ ได้พระราชทานเงินเดือนครูสอนให้สมควรพอใช้สอย และยังกำหนดจรรยาบรรณของครูเอาไว้ว่า ให้สอนโดยอาการเรียบร้อย ไม่ให้คำตีหยาบคาย (กระทรวงศึกษาธิการ ๒๕๐๙ : ๒๙ - ๓๐) จึงนับเป็นโอกาสแรกที่เป็นจุดเริ่มต้นว่า อาชีพครูได้เริ่มขึ้นแล้ว โดยเป็นข้าราชการในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีฐานะพอสมควร และมีจรรยาบรรณกำกับ การสอนซึ่งเป็นอาชีพอย่างหนึ่ง ได้เริ่มแต่นั้นมา แม้ว่าจะยังไม่มีกฎ ระเบียบ อัตราในการจ้างชัดเจน ก็ถือได้ว่า เป็นจุดเริ่มต้นของอาชีพครูในสมัยที่มีการจัดการศึกษาเป็นระบบเป็นต้นมา

การดำเนินการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้ทรงวางรากฐานการจัดการศึกษาของชาติไว้หลายแบบ สิ่งที่สำคัญคือ การขยายการศึกษาตามหัวเมืองโดยอาศัยคณะสงฆ์

เนื่องจากการศึกษาตามหัวเมืองยังไม่แพร่หลาย จึงโปรดฯ ให้กระทรวงธรรมการ ออกประกาศให้ตั้งโรงเรียนมูลศึกษาขึ้น ทั้งในกรุงเทพมหานคร และตามหัวเมือง กำหนดชั้นเรียนไว้เพียง ๒ ชั้น คือ มูลศึกษาชั้นต่ำ และมูลศึกษาชั้นสูง ให้เจ้าอาวาสและพระภิกษุสามเณร ดำเนินการสอน ได้ตีพิมพ์หนังสือแบบเรียนหลวง ทั้งในส่วนที่จะสอนธรรมปฏิบัติ และวิชาความรู้ๆ อื่น พระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ เพื่อเป็นเครื่องมือสอนกุลบุตรต่อไปด้วย การดำเนินการตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นตามวัดต่าง ๆ รวมทั้ง เปิดโอกาสให้เอกชนทั่วไปตั้งโรงเรียนมูลศึกษาชั้นต่ำและชั้นสูงโดยให้ขอลอนุญาติต่อกระทรวงธรรมการ ให้โรงเรียนเอกชนที่ตั้งขึ้นในสมัยนั้น เรียกว่า โรงเรียนเซเวนต์

นอกจากนั้นได้มีการจัด การศึกษาของสตรีซึ่งมีความเป็นมาจากคณะสอนศาสนา ชาวอเมริกันทั้งโรงเรียนการช่างสตรีขึ้นที่จังหวัดเพชรบุรี โรงเรียนกุลสตรีที่วังหลัง ต่อมา สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนแก่เด็กหญิงขึ้นที่โรงเรียน เสวกภา โรงเรียนราชินี โรงเรียนสุนันทาลัย โรงเรียนสตรีวิทยา โรงเรียนศึกษานารี แต่ ก็ยังนับว่าน้อยมากเมื่อเทียบกับโรงเรียนชาย

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสทวีป ยุโรปได้ทรงเห็นความก้าวหน้าของการศึกษาในต่างประเทศ เปรียบเทียบกับการจัดการศึกษา ของไทยแล้ว ทรงเห็นว่ายังล้าหลังอยู่เป็นอันมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระเสด็จสุ- เรมทราชินที(ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) คิดอ่านแบบแผนและนำความเห็นในการจัดการศึกษา ของชาติ จึงเกิดเป็นโครงการศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๑ ซึ่งมีลักษณะและสาระสำคัญคือ การแบ่งการ ศึกษาของชาติออกเป็น ๒ ภาคคือในกรุงเทพและการศึกษาในหัวเมือง มี ๑๐ หมวด ว่าด้วย แผนการศึกษาและลำดับชั้นโรงเรียน การสอบไล่ การประมาณจำนวนเด็กในอายุที่จะเข้า รับการเล่าเรียนในโรงเรียน การที่จะให้โรงเรียนมากขึ้น การที่จะให้มีครู อาจารย์พอกแก่ โรงเรียนโดยจะต้องฝึกหัดครูอาจารย์ให้ได้สัดส่วนจำนวนเพียงพอกับโรงเรียนที่เพิ่มขึ้นและ ยังได้กำหนดอัตราเงินเดือนสำหรับครู อาจารย์ โรงเรียนหลวงไว้ด้วย การตรวจจัดว่ามี ความสำคัญมาก มีตำแหน่ง ๓ ระดับคือ สारวัครใหญ่ บังคับบัญชาตรวจทั้งหมด สारวัคร มีหน้าที่และปริมาณงานถึง ๕๐ โรงเรียนต่อสਾਰวัครหนึ่งคน สारวัครรองมีหน้าที่ช่วยเหลือ สारวัคร ตำแหน่งสારวัคร คัดเลือกจากบุคคลผู้ซึ่งเคยเป็นครูอาจารย์แล้ว สมุคตำราเรียน โรงเรียนพิเศษ เนื่องจากเป็นระยะที่ต้องเร่งรัดการฝึกหัดครู อาจารย์ เพื่อออกมาสอน นักเรียน ซึ่งกำลังมีปริมาณเพิ่มขึ้นทั้งปริมาณโรงเรียนที่ตั้งขึ้นใหม่และปริมาณนักเรียนที่เพิ่ม อย่างรวดเร็วให้ทันความต้องการ จึงได้พยายามตั้งโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ขึ้น เพื่อฝึกหัดเป็นครูอาจารย์ในโรงเรียนระดับต่าง ๆ รวมทั้งการฝึกหัดเป็น สारวัคร ตรวจโรงเรียนด้วย สิ่งสำคัญที่สุดสิ่งหนึ่งในหมวดนี้คือ ความคิดที่จะตั้งโรงเรียน ฝึกหัดราชการฝ่ายพลเรือน จัดเป็นพิเศษไม่ขึ้นอยู่กับกรมศึกษาธิการ ได้แก่โรงเรียน แพทย์ โรงเรียนกฎหมาย โรงเรียนวังวัดท่าแผนที โรงเรียนสุศีลัม และ โรงเรียนหัตถกรรมการช่าง การใช้จ่ายในการศึกษา ได้กำหนดแผนการจัดตั้ง

โรงเรียนแต่ละปี การตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ การอุดหนุนโรงเรียนเซนต์สก็๊ต เงินเดือน
สำหรับครูอาจารย์ ค่าใช้สอยในการดำรงโรงเรียน รวมทั้งกำหนดที่มาของเงิน ซึ่งได้แก่
พระคลังและอากกรการศึกษาที่จะตั้งขึ้น การศึกษาสำหรับเด็กหญิงและการเตรียมที่จะฝึก
หัดอาจารย์เพื่อสอนเด็กหญิง ได้เสนอให้ตั้งโรงเรียนสำหรับเด็กหญิงที่โรงเรียนสุนันทาลัย

จากแนวนโยบายการจัดการศึกษาตามโครงการศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๑
หมวด ๑ - ๑๐ นั้น เป็นการสรุปให้เห็นชัดว่า กรมศึกษาธิการ ต้องทำงานดัง
กล่าวโดยเร่งด่วนภายใน ๒ - ๓ ปี

ส่วนภาคที่ ๒ ว่าด้วยการศึกษาในหัวเมือง กำหนดเรื่อง การประมาณการ
จำนวนประชากรในวัยเรียน ขยายโรงเรียนให้แพร่หลายไปสู่ชนบท การตรวจสอบ
และวางแผนการเล่าเรียน การทำรายงานประจำปี เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูล การจัด
แบ่งรายละเอียดยกจากมณฑลเป็นจังหวัด จากจังหวัดแบ่งเป็นอำเภอ ให้แต่ละ
อำเภอให้มีโรงเรียนตามควรแก่หมู่ประชุมนในอำเภอ ในด้านครู อาจารย์
ให้มีโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นในเมืองใหญ่ของมณฑลที่ข้าหลวงเทศาภิบาลตั้งอยู่
การจัดการศึกษาได้ดำเนินถึง การประกอบอาชีพของประชาชนและเด็กที่ไม่สามารถ
จะมาเล่าเรียนในโรงเรียนได้ตลอดปี ผู้รับผิดชอบในการจัดการศึกษานั้นคือ
ข้าหลวงเทศาภิบาล สารวัตรใหญ่ที่ตั้งไปจากกรมศึกษาธิการ ต้องจัดให้มี
โรงเรียนให้เพียงพอแก่เด็กอายุตามกำหนด รวมทั้งครู อาจารย์และเครื่อง
เล่าเรียน มีการส่งนักเรียนที่มีความเฉลียวสมควรเรียนรู้อุตสาหกรรมชั้นสูง ยาก
เล่าเรียนเข้ามาเรียนในกรุงเทพฯ ๓ ค่าย ในด้านค่าใช้จ่ายเสนอให้มีการเก็บ
อากกรการเล่าเรียน ตามอัตราที่กำหนดแล้วแต่กระทรวงการคลังกับข้าหลวง
เทศาภิบาลกำหนดขึ้นตามความเหมาะสมและเมื่อเก็บได้คงให้ใช้จ่ายภายในมณฑล
นั้น ถ้ามีความจำเป็นก็อาจมีเงินอุดหนุนจากกรุงเทพฯ ๓ ค่าย

ความพยายามที่จะปรับปรุงการศึกษา

โดยที่การศึกษาได้แพร่หลายขึ้นเป็นอันมากแล้ว พระธรรมไตรโลกาจารย์
เจ้าคณะมณฑลกรุงเทพฯ ๓ ได้เสนอร่างแบบกัจจการศึกษาเป็นเชิงบังคับขึ้นว่า ชาย

ที่จะขอบรรพชาเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา จะต้องสามารถอ่านออกเขียนได้เสียก่อน เป็นการเน้นหนักให้เห็นความสำคัญของการศึกษาเล่าเรียนหนังสือไทยอีกโสดหนึ่งด้วย ในคราวที่โปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ออกไปรับพระบรมโอรสาธิราช ซึ่งเสด็จกลับจากต่างประเทศ ณ ทวีปยุโรปและสหรัฐอเมริกา คณะผู้รับเสด็จ ได้ถือโอกาสดูงานการจัดการศึกษาของประเทศญี่ปุ่นซึ่งกำลังอยู่ในระหว่างเปิดประเทศใหม่ ๆ และได้มีการปฏิรูปการศึกษาด้วย หลวงไพศาลกิลปศาสตร์ ได้นำถวายนโยบายเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของญี่ปุ่น ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ได้ทรงศึกษา ปรับปรุงให้เหมาะสมตมสภาพของประเทศไทย นับว่าเป็นโครงการศึกษาฉบับใหม่ใช้แทน โครงการศึกษา ฉบับ ๒๔๔๑ เรียกว่า โครงการศึกษาพ.ศ. ๒๔๔๕ มีสาระสำคัญให้แบ่งการศึกษาออกเป็น ๒ ลำดับ คือสามัญศึกษา(general of education) ได้แก่ความรู้สามัญทั่วไป ซึ่งบุคคลควรรู้ ถือเป็นพื้นฐานความรู้ในอันที่จะทำมาหากินและดำรงตนเป็นพลเมืองดี และยังเป็นความรู้พื้นฐานในการที่จะเล่าเรียนศิลปศาสตร์อื่นต่อไป วิสามัญศึกษา(special or technical education) ได้แก่ความรู้พิเศษ การฝึกหัดไม่จำเป็นว่าทุกคนต้องรู้ เว้นแต่จะมีความสนใจและความถนัดในทางนั้น เช่น เป็นช่าง เป็นครู เป็นแพทย์ วิชาวิสามัญศึกษาแบ่งออกเป็นชั้นๆ จำนวน ๓ ชั้น คือ ชั้นต้น ชั้นกลาง และชั้นสูง (อุดมศึกษาพิเศษ) ซึ่งต่อมาจึงได้ประกาศใช้โครงการศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๕ ทำให้ตั้งโรงเรียนมัธยมศึกษาขึ้นเป็นครั้งแรก

กระทรวงธรรมการ และกระทรวงนครบาล ได้ตกลงแบบการ จัดการศึกษาสำหรับทวยราษฎร์ ขึ้น โดยกระทรวงธรรมการได้มอบให้เทศบาลมณฑลต่าง ๆ เป็นฝ่ายรับผิดชอบจัดการศึกษาในมณฑลโดยมีเจ้าหน้าที่ของกระทรวงธรรมการ ซึ่งเรียกว่า ข้าหลวงธรรมการ เป็นผู้จัดการศึกษาอยู่ในบังคับบัญชาโดยตรงของเทศบาลมณฑล และอาจแต่งตั้งผู้ช่วยไปทำหน้าที่จัดการศึกษาตามหัวเมืองต่าง ๆ ส่วนกระทรวงมหาดไทยรับเป็นผู้จัดการศึกษาเบื้องต้นให้ทวยราษฎร์ทุกคน ให้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนทั้งพระราชอาณาจักร กระทรวงมหาดไทยจึงเป็นกระทรวงปกครองท้องที่ได้จัดตั้งคณะกรรมการจัดการศึกษาเรียกว่า "กรรมการตำบล" มีกำนัน หรือหัวหน้าตำบล อธิการวัด และแพทย์ประจำตำบล เป็น

เจ้าหน้าที่ในการจัดการศึกษา มีหน้าที่ชักนำให้เด็กเข้าโรงเรียน หากครูทำการสอน
หาเงินเลี้ยงโรงเรียน และบำรุงโรงเรียนที่ตั้งขึ้นแล้ว โรงเรียนที่กระทรวง
มหาดไทยตั้งขึ้นนี้ เรียกว่า โรงเรียนประชาบาล (วันทนา เลิศสินไทย ๒๕๓:๒๐)
ส่วนกระทรวงมหาดไทย รับผิดชอบการศึกษาในกรุงเทพฯ การจัดการและการปรับปรุง
หลักสูตร การตรวจตราการเรียนการสอนให้ถูกต้องตามระเบียบและความประสงค์
ของบ้านเมือง การจัดสรรงบประมาณ การสอบไล่ของโรงเรียนประชาบาลในที่
ต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นหน้าที่ของกระทรวงธรรมการ ในระยะนี้อาจแบ่งประเภท
โรงเรียนเพื่อทนายราษฎรในรูปแบบของการดำรงโรงเรียนเป็น ๓ ประเภท คือ
โรงเรียนรัฐบาล ใช้เงินเบิกตรงจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ในงบประมาณ
ของกรมศึกษาธิการ โรงเรียนประชาบาล ใช้งบประมาณที่ราษฎรบำรุง เงินภาษี
อากร เงินส่วยหรือเงินใด ๆ ตามแต่จะหาได้ โรงเรียนอีกประเภทหนึ่ง คือ
โรงเรียนบุคคล คือโรงเรียนที่เอกชนหรือหมู่คณะตั้งขึ้นด้วยทุนของเอกชนหรือหมู่คณะ
นั้น ๆ

ในสภาพบ้านเมืองที่มีการปฏิรูปการปกครองและการศึกษาในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่ามีปัญหาอย่างยิ่ง เพราะขาดแคลนผู้มีความรู้
ขาดแคลนครู แต่ด้วยความจำเป็นเพราะการศึกษาสามารถช่วยพัฒนาชาติ จึงต้องรีบเร่ง
ปรับปรุงการศึกษาเป็นการใหญ่ เป็นการเร่งผลิตผู้มีความรู้ออกมาทำราชการจะ
รอวัดอยู่ไม่ได้ ความขาดแคลนบุคคลผู้มีความรู้นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้ทรงปรารภไว้ใน พระราชหัตถเลขาของพระองค์ ที่มีถึงเจ้าพระยา
พระเสด็จสุเรนทราธิบดี เมื่อครั้งยังเป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ อัครราชทูตไทย
ณ กรุงลอนดอน ว่า "ในเมืองเราเวลานี้ ไม่ซึกสนอันใครยิ่งกว่าคน" ในรัชสมัย
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
ถึง ๑๑ พระองค์ไปศึกษา ณ ภาคพื้นยุโรป อันเป็นเสมือนตัวแทนพระองค์ในการที่จะ
ทำงานเพื่อประเทศชาติ จึงได้ทรงตระเตรียมผู้คน เพื่อจะได้นำความรู้มากอบกู้
ชาติบ้านเมืองต่อไป นอกจากนี้ยังนับว่าเป็นบุคคลโอบายพิเศษในการที่จะได้ทรงปรับ
ปรุงกองทัพของชาติให้มีประสิทธิภาพสูงขึ้น เพราะพระราชโอรสหลายพระองค์ได้
ทรงเล่าเรียนวิชาการทหาร เป็นการนำความรู้มาช่วยบริหารประเทศ และยังเป็น

การผูกมิตรกับประเทศมหาอำนาจอีกสองครั้ง (เจมีนอมรกรุงฝ้าย ๒๕๑๓:๒๓-๒๕)

ผลของการจัดการศึกษาตามโครงการศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๑ นั้น ปรากฏว่า การศึกษาในชนบทเจริญก้าวหน้าไปเป็นอันมาก จำนวนโรงเรียน นักเรียน ครู เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว คือในพ.ศ. ๒๔๔๒ มีจำนวนโรงเรียน ๓๓๘ โรงเรียน นักเรียน ๑๑,๖๓๐ คน ครู ๔๘๐ คน เทียบกับเมื่อพ.ศ. ๒๔๔๐ มีโรงเรียนเพียง ๑๘ โรงเรียน นักเรียน ๑๕๐ คน ครู ๒๕ คน (วันทนา เลิศสินไทย ๒๕๒๓ : ๑๖) ด้วยความช่วยเหลือทางการศึกษาอย่างรวดเร็วเช่นนี้ ก็เพื่อสนองนโยบายมุ่งฝึกหัดคนเพื่อรับใช้ราชการ และเพื่อให้นโยบายการจัดการศึกษาได้กว้างขวางไปถึงประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ จึงทรงมีพระบรมราโชบายในการจัดการศึกษา มุ่งความรู้แก่ไพร่ฟ้าราษฎร ตามควรแก่ศักยภาพและจะมีแต่ฝ่ายสามัญอย่างเดียวกันได้ ต้องมีวิชาอาชีพ เช่น กลีกรรรม หัตถกรรม และพาณิชย์กรรม ด้วย (กระทรวงศึกษาธิการ ๒๕๐๗ : ๒๗๐ - ๒๗๑)

การศึกษาสมัยขยายผล (พ.ศ. ๒๔๖๐ - พ.ศ. ๒๕๐๓)

การศึกษาในระยะขยายผลนี้อาจแบ่งออกเป็น ๔ ช่วงย่อย คือช่วงแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ช่วงที่สองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชสมัยของ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและช่วงสุดท้ายคือหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองจนถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ สาระโดยสรุปมีดังนี้

ช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การปฏิรูปการศึกษาจากการเรียนการสอนแบบโบราณศึกษามาเป็นการศึกษาที่เป็นระบบ มีโครงการ มีหลักสูตร มีโรงเรียนเป็นสถานที่เรียน มีการจ้างครูเป็นผู้สอนประจำ นับว่าทำให้การศึกษาของชาติเจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับแต่เนื่องจากความขาดแคลนการเงินและคน การจัดการศึกษาในระยะนี้จึงยังผูกพันอยู่กับวัดในพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุที่ค่านิยมในการอบรมสั่งสอนคนของสังคมไทยยังคงเกี่ยวข้องกับศาสนาและวัดด้วย โรงเรียนต่างๆจึงตั้งขึ้นในวัด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงขยายการศึกษาโดยใช้วัดเป็นศูนย์กลาง การที่รัฐบาลมีนโยบายเอาพระเป็นครู จึงเป็นการเน้นที่การ

สอนหนังสือเสียมากและพระมิต้องการลาสิกการะ แต่เป็นการให้การศึกษาเพื่อ
 เป็นทานเท่านั้น การเป็นครูจึงเป็นอาชีพที่มีความผูกพันต่อศิษย์ ซึ่งนับว่าเป็นสิ่งดี
 ที่ก่อสร้างอาชีพครูอย่างยิ่ง ในการจัดการศึกษาสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวจึงอาจเปรียบได้กับการที่พระองค์ทรงหว่านเมล็ดพืชพันธุ์ ธัญญาหารลงใน
 ดินดินอันอุดมและรอการขยายผลพืชพันธุ์ในโอกาสต่อไป เมื่อมีการขยายตัวทางการ
 ศึกษาทั้งปริมาณและคุณภาพจึงมีความจำเป็นที่ต้องตั้งโรงเรียนฝึกหัดครู ผลิตครู
 เกิดจากความจำเป็นที่ว่า รัฐบาลขาดแคลนกำลังคน จะอาศัยพระภิกษุสอนนักเรียน
 คงไม่ทันกับความต้องการการผลิตกำลังคนของชาติ จึงเร่งขยายการศึกษาตั้งโรง
 เรียนขึ้นมาทั้งในวัดและนอกวัด การก่อตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕
 เรียกว่าโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ ใช้สถานที่โรงเรียนเลี้ยงเด็กถนนบำรุงเมือง คุศประสงค์
 สำคัญของการฝึกหัดครูของไทยในระยะก่อตั้งมีหลายประการคือ ผลิตครูเพื่อสอนใน
 โรงเรียนไทยเบื้องต้น ในโรงเรียนไทยเมืองกลาง และโรงเรียนอังกฤษไทยเมือง
 ต้น ฝึกหัดครูเพื่อเป็นครูในโรงเรียนอังกฤษ ไทยเมืองกลาง ในระยะแรกการ
 ตรวจโรงเรียนเป็นเรื่องสำคัญไม่แพ้การเรียนการสอน โรงเรียนฝึกหัดครูจึงต้อง
 มีการฝึกหัดเจ้าหน้าที่สารวัตรศึกษาตรวจโรงเรียนอีกด้วยเป็นเหตุสำคัญทำให้การฝึกหัด
 ครูได้ขยายตัวไปอย่างรวดเร็ว มีการขยายหลักสูตรการสอนฝึกหัดครูมัธยม ขยายออก
 ไปที่โรงเรียนราชวิทยาลัย เป็นโรงเรียนฝึกหัดครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ซึ่งเน้นหนัก
 ในการรับนักเรียนจากต่างหัวเมืองเข้าเรียน เพื่อกลับไปเป็นครูตามภูมิลำเนาของตน
 การฝึกหัดครูสตรีก็ได้เริ่มต้นขึ้นที่โรงเรียนมัธยมสตรีวิทยา โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง แต่
 นักเรียนยังไม่มากเพราะมีสตรีที่สอบไล่ได้ระดับมัธยมที่จะเข้าเรียนยังมีน้อย
 ความเร่งรีบของการฝึกหัดครูในสมัยแรกนั้น ทำให้มีนักเรียนฝึกหัดครูจบออกมา
 น้อยมาก ไม่ทันต่อการขยายตัวของการศึกษาของชาติ จึงเกิดภาวะความขาดครู
 ขึ้น จำเป็นต้องหาผู้ที่มีความรู้ แม้ไม่ได้ศึกษาโดยตรงมาจากโรงเรียนฝึกหัดครู
 เป็นครูอยู่ทั่วไป เมื่อได้ตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ นั้นนับเป็นปี
 ที่มีความสำคัญสำหรับประวัติการบริหารการศึกษาไทย ทำให้มีหน่วยงานที่ทำหน้า
 ที่บริหารงานรับผิดชอบเกี่ยวกับการศึกษาของประเทศ ซึ่งรับราชการอยู่ในพนักงาน
 จัดการเล่าเรียน และมีข้าหลวงผู้บัญชาการศึกษา เป็นหัวหน้าในการบริหารงาน

ในด้านการบริหารงานบุคคลของครู เมื่อเริ่มสมัยการศึกษาขยายผล นั้น อาจแยกประเภทบุคลากรออกได้ ๒ ทางคือ ผู้ที่มีหน้าที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาประเภทหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า เจ้าพนักงานสำหรับบังคับจัดการเล่าเรียนและบุคลากรปฏิบัติการสอนในโรงเรียน ซึ่งเรียกว่าอาจารย์ผู้ฝึกสอนวิชา อีกประเภทหนึ่ง การเข้าสู่ตำแหน่งเป็นไปในแบบระบบอุปถัมภ์ (patronage system) คือได้รับพระบรมราชูปถัมภ์ จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยตรง ทั้งนี้ก็เป็นการสืบเนื่องขนบธรรมเนียมจากโบราณกาล ผู้ที่รับราชการอยู่แล้วก็นำบุตรหลานหรือผู้ที่รู้จักไว้วางใจได้เข้ารับราชการสืบต่อเนื่องกันมา ส่วนค่าตอบแทนในการทำงานคงเป็นไปตามพระราชอัชฌาศัย เพราะยังมีคนน้อยจึงยังไม่มีการออกกระเบียบกฎเกณฑ์การจ้างหรือบำเหน็จความชอบ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ทรงปรับปรุงระบบการบริหารราชการแผ่นดินครั้งใหญ่ มีการจัดตั้งกระทรวงขึ้น ๑๒ กระทรวง งานราชการมีมากขึ้น ความต้องการผู้มีความรู้ในวิชาการสมัยใหม่มีมากขึ้น ทำให้การคัดเลือกบุคคลเข้ารับราชการได้มาเพ่งเล็งถึงผู้มีความรู้ ความสามารถเป็นสำคัญ ดังปรากฏในพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนหนึ่งว่า

"... ผู้พระราชประสงค์จะใคร่ได้ข้าราชการซึ่งสมควรจะรับราชการในเวลานี้อีกมาก ควรราชการทั้งปวงมากกว่าตัวผู้ที่จะทำ ถึงแมวมามีตระกูลดี ตระกูลไม่ดี ถ้ามีสติปัญญา มีความรู้สมควรแล้ว ก็ควรรับเลี้ยงให้รับราชการทั่วหน้าไม่เลือกเอา เจ้าขุน ฤาชน ฤาพลเรือนพวกใดพวกหนึ่งเลย"

ด้วยพระบรมราชโองการเช่นนี้ นับเป็นก้าวแรกในการที่จะได้นำเอาระบบคุณธรรม (merit system) มาใช้ในการบริหารงานบุคคลในวงราชการ รวมทั้งวงการศึกษาด้วย

เมื่อได้ตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นแล้ว การศึกษาเล่าเรียนเจริญขึ้น ซึ่งผู้รับราชการในการเล่าเรียนคือ เจ้าพนักงานสำหรับบังคับจัดการเล่าเรียนและอาจารย์ผู้ฝึกสอนวิชาเป็นต้นนั้น ก็มีจำนวนมากขึ้นเป็นลำดับ ผู้ซึ่งรับราชการใน

ตำแหน่งการเล่าเรียนทั้งปวงนั้น ก็เป็นข้าราชการรับราชการแผ่นดินสนองพระเดชพระคุณในส่วนหนึ่งเหมือนกับข้าราชการกรมอื่น ๆ แต่ยังหาได้มีตำแหน่งในราชการไม่ เพราะราชการฝ่ายการเล่าเรียนยังไม่ได้ตั้งสังกัดขึ้นเป็นกรมหนึ่ง จนกระทั่งได้ทรงตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น จึงเกิดตำแหน่งข้าหลวงผู้บัญชาการการศึกษา เป็นตำแหน่งการบริหารทางการศึกษาเป็นครั้งแรก เดิมตำแหน่งเสนาบดีมี ๖ ตำแหน่งคือ สมุหนายก และสมุหพระกลาโหม เป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี กับมีกรมท่า กรมเมือง กรมวัง และกรมนา เป็นเสนาบดีจตุสดมภ์ ทรงมีพระราชดำริเพิ่มขึ้นอีก ๖ ตำแหน่ง คือ กรมยมนาธิการ กรมพระคลัง กรมยุติธรรม กรมธรรมการ กรมโยธาธิการ และกรมราชมรดกธร รวมเป็นตำแหน่งเสนาบดี ๑๒ ตำแหน่ง มีศักดิ์เสมอกัน เล็กตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีทั้งสองมิให้มีต่อกัน คังแตกอน (เสถียร ภายอักษร ๒๕๓๔ : ๑๕๓ - ๑๕๔)

การบริหารงานบุคคลในระบบราชการและการบริหารการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในระยะเริ่มต้นของสมัยการจัดการศึกษาสมัยขยายผลนี้ ยังคล้ายคลึงกับสมัยรัชกาลที่ ๕ คือ ยังไม่เป็นระบบที่รัดกุม การบริหารงาน นโยบายสูงสุด ยังคงอยู่ในพระบรมราชวินิจฉัย แต่ได้เริ่มมีการกระจายอำนาจบริหารออกไปบ้าง โดยมีเสนาบดีของ ๓ กระทรวง คือ กระทรวงธรรมการ กระทรวงนครบาล และกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้สนองนโยบายในการจัดการบริหารการศึกษา

เมื่อแรกตั้งกระทรวงธรรมการใน พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้มีการกำหนดตำแหน่งเป็น แผนกบัญชาการ มีเสนาบดี ปลัดทูลฉลอง ปลัดบัญชาที่ปรึกษา พนักงานคดี เลขานุการ กรมศึกษาธิการ มีเจ้ากรม ผู้ช่วยเจ้ากรม(หัวหน้ากอง) ๒ คน นายเวร รองนายเวร เสมียนชั้น ๑ ผู้ตรวจการ (พนักงานจัดการโรงเรียนประจำแขวง) ๕ คน ธรรมการมณฑล ๔ คน ธรรมการเมือง ๔ คน เสมียนชั้น ๒ ตามมณฑลต่าง ๆ ๑๘ คน ข้าราชการแผนกโรงเรียน มีครูฝรั่ง อาจารย์ชั้น ๑ อาจารย์ชั้น ๒ อาจารย์ชั้น ๓ ครูชั้น ๑ ครูชั้น ๒ ครูชั้น ๓ ครูชั้น ๔ ครูชั้น ๕ และครูฝึกหัด (กระทรวงศึกษาธิการ กรมวิชาการ ๒๕๐๔ : ๓๓-๓๔)

ตำแหน่งสูงสุดในกระทรวงคือ เสนาบดี ตำแหน่งผู้รับผิดชอบงาน
ระดับกรมในสมัยนั้นคือ เจ้ากรม ตำแหน่งในส่วนภูมิภาคมีกรรมการมณฑล กรรมการ
จังหวัด และกรรมการอำเภอ โดยมีข้าหลวงตรวจการขึ้นอยู่กับแผนกบัญชาการ มี
สำนักงานอยู่ในกระทรวง แต่ทำหน้าที่ตรวจการศึกษาในส่วนภูมิภาค ตำแหน่งกรรม
การนั้น มีหน้าที่จัดการศึกษาให้พลเมืองได้รับความรู้ ความฉลาด สามารถประกอบ
กิจการท่ามาหากินให้เจริญรุ่งเรือง เพื่อเป็นประโยชน์แก่ตัวและแก่บ้านเมืองด้วย
เช่น การจัดตั้งโรงเรียนขึ้น หากครูสอนให้เด็ก ๆ ทุกคนได้เข้าเล่าเรียน เป็นต้น
ก็มีหน้าที่จัดการพระอารามให้ดำเนินไปโดยความเรียบร้อย ดังนั้น กรรม-การจึง
มีหน้าที่ทั้งด้านการศึกษาและการศาสนา และร่วมมือกับเจ้าหน้าที่ประจำมณฑล และ
ประจำเมือง ในการดำเนินงาน

ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้ย้ายแผนกบัญชาการมาขึ้นกับกรมศึกษาธิการ
ซึ่งมีเจ้ากรม ผู้อำนวยการพาณิชยการ ผู้อำนวยการหัตถกรรม สมุหบัญชีทะเบียน
สมุหบัญชีเงินและนายเวร การมีตำแหน่งผู้อำนวยการพาณิชยการและผู้อำนวยการ
หัตถกรรมนั้น เพื่อเป็นการสนับสนุนนโยบายของกระทรวงกรรมการในการส่งเสริม
อาชีพศึกษาและหัตถศึกษา ตำแหน่งหัวหน้าสถานที่ที่มีตำแหน่งผู้บังคับการ ผู้อำนวยการ
อาจารย์ใหญ่ ครูใหญ่ ผู้รักษาการชั้น ๑ ผู้รักษาการชั้น ๒ (วิทยากรย์
๑๒๘ - ๑๓๐ : ๕๖๗)

การบริหารงานบุคคลากรทางการศึกษา

ครูผู้ปฏิบัติการสอนในโรงเรียนในสมัยการศึกษาขยายผลนี้ นับว่ามี
ความสำคัญมาก เพราะเป็นระยะเริ่มต้น การกำหนดอัตราเงินเดือน ก็ยังไม่
แน่นอน ไม่มีระเบียบกำหนดชัดเจน การกำหนดตำแหน่งของข้าราชการในฝ่าย
โรงเรียน มีตำแหน่งเป็นลำดับ คือ ตำแหน่งอาจารย์ มี ๓ ชั้น ตำแหน่งครูมี
๕ ชั้น ตำแหน่งครูฝึกหัดและตำแหน่งนักเรียนสอน ข้าราชการประจำฝ่ายโรงเรียน
มีลำดับตำแหน่งคือ อาจารย์ใหญ่ประจำ อาจารย์โรงเรียนกลางวัน อาจารย์
โรงเรียนประจำ อาจารย์โรงเรียนกลางวัน ส่วนครูในส่วนภูมิภาคยังมิได้จัดเข้า

ในชั้นให้อัตราเงินเดือนตามแบบกรุงเทพฯ เนื่องจากท้องที่กว้างขวาง โรงเรียน
ตั้งอยู่ห่างกัน กรมศึกษาธิการ ได้วางหลักอัตราบรรจครูตามวิธีต่าง ๆ หลักวินิจฉัย
ว่า ชั้นใดควรแก่ตำแหน่งหรืออัตราใด เพื่อเอากรุงเทพฯ เป็นหลัก หัวเมืองก็
ลดและ พิจารณาสมควร

๑๑. ครูสามัญ คนประโยค ๑ เข้าได้เพียงเป็นนักเรียนสอนสามัญ
๕ ถึง ๑๐ บาท ถ้ามีคุณสมบัติเข้าได้เพียงเป็นครูฝึกหัดขั้นต้น ๑๕ บาท
๑๒. ครูประโยค ๒ คนตติยวิชาครูโรงเรียนอาจารย์เข้าได้เพียงเป็น
ครูชั้น ๔
๑๓. ครูประกาศนียบัตรโรงเรียนอาจารย์ได้วิชาครูมูลสามัญ ป. ครู
ได้ประกาศนียบัตรพิเศษมูล พ. เข้าได้เป็นครูชั้นสอง ๓๐ บาท
๑๔. ครูประกาศนียบัตรโรงเรียนอาจารย์ ได้วิชาครูมูลพิเศษ ป.พ.
เข้าได้เป็นครูชั้น ๕ ชั้นสาม ๓๕ บาท
๑๕. ครูประกาศนียบัตรโรงเรียนอาจารย์ ได้วิชาครูประถมสามัญป.ป.
ครูได้ประกาศนียบัตรพิเศษประมาณ พ.ป. เข้าได้เป็นครูชั้น ๔ ขั้นต้น ๔๕ บาท
๑๖. ครูประกาศนียบัตรโรงเรียนอาจารย์ ได้วิชาครูประถมพิเศษ
ป.ป.พ. เข้าได้เป็นครูชั้น ๔ ชั้นสาม ๕๕ บาท
๑๗. ครูประกาศนียบัตรโรงเรียนอาจารย์ ได้วิชาครูมัธยมสามัญ ป.ม.
ครูได้ประกาศนียบัตรพิเศษมัธยม เข้าได้เป็นครูชั้นต้น ๖๕ บาท
๑๘. ครูประกาศนียบัตรโรงเรียนอาจารย์ได้วิชาครูมัธยมพิเศษป.ม.พ.
เข้าได้เป็นครูชั้น ๓ ๗๕ บาท
๑๙. ครูซึ่งได้ไปศึกษาวิชาครูต่างประเทศได้ประกาศนียบัตรครูต่าง
ประเทศเข้าได้เป็นครูชั้น ๑ ขั้นต้น ๑๖๕ บาท
๒๐. ครูซึ่งได้ไปศึกษาวิชาครูต่างประเทศ ได้ประกาศนียบัตรครูต่าง
ประเทศ และได้วิชาพิเศษบางอย่าง เข้าได้เป็นครูชั้น ๑ ชั้นสอง ๑๘๐ บาท
ผู้ที่มีความรู้พิเศษอย่างไรนอกจากนี้ แล้วแต่ขอขบตีจะวินิจฉัยและเทียบ
ตามส่วนที่เห็นสมควร (กระทรวงศึกษาธิการ กรมวิชาการ ๒๕๐๔ : ๒๕ - ๒๗)

การคัดเลือกและแต่งตั้งบุคลากรทางการศึกษา

เมื่อได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ ขึ้นแล้ว
 ตามพระราชบัญญัตินี้ได้ให้อำนาจเสนาบดีกระทรวง ออกกฎกระทรวง ให้ใช้พระราช
 บัญญัติในบางจังหวัด ที่เห็นว่าสะดวกพอที่จะบังคับให้เรียนหนังสือ ผู้ว่าราชการจังหวัด
 เป็นผู้อนุญาตให้ตั้งโรงเรียน มีสารวัตรศึกษา ผู้ตรวจการจากรัฐบาลกลาง ศึกษาธิการ
 มณฑล จังหวัด แขวงและอำเภอ กับทั้งอุปราชสมุหเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการจังหวัด

การคัดเลือกผู้ดำรงตำแหน่งระดับสูงต่าง ๆ ก่อนมีพระราชบัญญัติ
 ระเบียบข้าราชการพลเรือน ยังคงอยู่ในพระบรมราชวินิจฉัย การพิจารณา-
 โปรดเกล้า ๆ นั้นเป็นไปตามความเห็นชอบของที่ปรึกษาของพระองค์ โดยพิจารณา
 ถึงความรู้ ความประพฤติ และประสบการณ์ในการทำงานของแต่ละบุคคล ตำแหน่ง
 เสนาบดี อธิบดี และเจ้ากรมของส่วนกลาง สำหรับตำแหน่งระดับสูงก็จะได้ทรง
 พิจารณาโปรดเกล้า ๆ แต่งตั้งโดยตรง ส่วนตำแหน่งรองลงมา ก็มีการมอบหมาย
 หน้าที่ในการคัดเลือกให้ผู้บังคับบัญชา รองลงมาตามลำดับ ในส่วนภูมิภาคตำแหน่ง
 กรรมการมณฑล กรรมการจังหวัด เสนาบดีเป็นผู้พิจารณาถึงความรู้ ความประพฤติ
 และประสบการณ์ในการทำงานเช่นกัน ส่วนตำแหน่งกรรมการอำเภอเดิมก็เป็นคำสั่ง
 ของเสนาบดี ต่อมาได้ยกให้เป็นหน้าที่ของผู้ว่าราชการจังหวัด โดยอนุมัติของสมุห-
 เทศาภิบาล (วิทยากรษ์ ๒๔๗๐ - ๒๔๗๑ : ๑๑๖๔ - ๑๑๖๕) ตำแหน่งผู้บริหาร
 การศึกษาระดับโรงเรียนคือ ครูใหญ่ อาจารย์ใหญ่ของโรงเรียนรัฐบาล และ
 ศึกษาธิการ ก็เริ่มมีระเบียบในการที่จะคัดเลือก และพิจารณาแต่ระเบียบเรื่อง
 การออกคำสั่งแต่งตั้ง ตลอดจนเริ่มมีการอบรมให้ความรู้แก่ศึกษาธิการก่อนออกไป
 รับราชการ นับได้ว่าเป็นช่วงเวลาแห่งความเคลื่อนไหวใหม่ ๆ ของการดำเนินงาน
 ที่เริ่มมีระเบียบ กฎหมาย เข้ามาเกี่ยวข้องมากขึ้น และเริ่มเห็นความสำคัญ
 ของการฝึกฝน อบรมคนก่อนเข้าปฏิบัติงาน

อำนาจของผู้ว่าราชการจังหวัดในการคัดเลือกศึกษาธิการอำเภอ
 ได้กำหนดระเบียบการคัดเลือกไว้ตามเกณฑ์ ต่อไปนี้

๑. ควรเลือกผู้ที่มีความรู้ สอบได้ได้ประโยชน์คุณมูล หรือมีความรู้ เทียบเสมอประโยชน์คุณมูล เป็นอย่างต่ำ

๒. มีอายุสมควรเป็นผู้ใหญ่พอจะปกครองครู โรงเรียนประชาบาล ในอำเภอ นั้น ๆ

๓. เป็นผู้ที่มีกำลังวังชาแข็งแรงดี อดทนต่อการตรากตรำ และไม่ มีโรคสำคัญประจำตัวอยู่

๔. มีความประพฤติเรียบร้อยสมแก่ที่ เป็นผู้ปกครองครูโรงเรียน ประชาบาล และจะไม่เป็นที่รังเกียจแก่ผู้ปกครองนักเรียน หรือข้าราชการในอำเภอ นั้น ๆ

๕. ถ้าไม่เป็นการจำเป็นจริง ๆ แล้ว ควรเลือกครูใหญ่โรงเรียน ประจำอำเภอ นั้น ๆ หรือผู้มีหลักฐานและพวกพ้องวงศ์ญาติที่อยู่ในอำเภอ นั้น ๆ เพื่อ สะดวกในเรื่องที่พักอาศัยควย และสะดวกแก่หน้าที่ราชการต่อไป

๖. เป็นผู้มีความสามารถในหน้าที่การงานและขยันขันแข็งไม่เกียจคร้าน ไม่อ่อนแอต่อการทำงาน ถ้าได้ผู้มีความสามารถในการงานเบ็ดเตล็ด และการอาชีพของพลเมืองควยยิ่งดี

๗. ต้องเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์อยู่แล้วไม่น้อยกว่าเดือนละ ๓๐ บาท ถ้าได้รับเพียงเดือน ๓๐ บาทถึง ๓๕ บาท ควรขอให้เบื่กว่าที่ไปก่อน ถ้าได้เงิน เดือนตั้งแต่ ๔๐ บาทขึ้นไป จึงควรขอให้เป็นศึกษาธิการอำเภอเลย

๘. ในท้องที่อำเภอ นั้น มีโรงเรียนรัฐบาลประจำอำเภอแล้ว และ โรงเรียนประชาบาลไม่ต่ำกว่า ๕ โรงเรียน

๙. กรมการอำเภอใดเอาใจใส่การศึกษา และหาเงินบำรุงโรงเรียนประชาบาลได้มาก ให้ขอตั้งศึกษาธิการอำเภอในอำเภอ นั้นก่อน

นอกจากนี้จะมีข้อที่ควรวินิจฉัยอย่างไรอีก ก็แล้วแต่จังหวัดจะเห็นสมควรข้อสำคัญอยู่ที่ว่า ศึกษาธิการอำเภอต้องมีความรู้และความสามารถจะจัดการศึกษาประชาบาลให้ได้ดีสมควรมุ่งหมายของประเทศ เพราะการศึกษาประชาบาลเป็นการศึกษาสำหรับทวยราษฎร์ นับเป็นส่วนสำคัญสำหรับชาติส่วนหนึ่งถ้า จังหวัดตั้งคนไม่เหมาะสมขึ้นแล้วภายหลังจะถอนหรือย้ายเปลี่ยนคนใหม่ ก็จะเป็นการ

ลำบากแล้วจะเกิดความหนักใจขึ้นแก่เจ้าหน้าที่ และจะกลายเป็นคั่งค้างความเจริญของการศึกษาในอำเภอนั้นต่อไป (วิทยารจารย์ ๒๔๖๓ - ๒๔๖๔ : ๔๖๔-๔๗๑)

การกำหนดเงินเดือนและบำเหน็จความชอบ

ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้มีการวางระเบียบเงินเดือนข้าราชการกระทรวงธรรมการ โดยแบ่งออกเป็น ๒ แผนก คือ แผนกธุรการ ได้แก่พวกทำงานฝ่ายธุรการในตำแหน่งต่าง ๆ ในกระทรวง แผนกวิชาการ ได้แก่ผู้ทำการสอนวิชาการตรวจ การสอบไล่ การจัดโรงเรียน และการทำตำราเรียน ได้กำหนดอัตราต่าง ๆ ขึ้นใหม่ เพื่อมิให้สับสนและสอดคล้องกันไปในทำนองเดียวกันกับข้าราชการกระทรวงกลาโหม แลกระทรวงมหาดไทย ซึ่งมีคนจำนวนมาก คือ เลิกชั้นเงินเดือน ซึ่งวางเป็นชั้น ๆ รายปี กระจายชั้นเงินเดือนให้มากเข้าจัดเป็นชั้นเอก โท ศรี ดังมีอัตราใหม่ คือ อาจารย์ชั้นเอก รับเงินเดือน ในระหว่าง ๔๒๐ - ๕๐๐ อาจารย์ชั้น ๒ ๓๒๗ - ๓๘๐ อาจารย์ชั้น ๓ ๒๔๐-๒๕๐ ครูชั้น ๑ ๑๗๕ - ๒๑๕

ในการเลื่อนชั้นเงินเดือนข้าราชการนั้น เมื่อแผนกใดเห็นว่าข้าราชการของตนทำการดี มีความชอบสมควรจะได้เลื่อนชั้น ก็ให้ยื่นใบขอเลื่อนชั้น ตามแบบที่ได้พิมพ์ไว้ต่อเจ้าหน้าที่เหนือคนขึ้นไป (กระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕-๒๕๐๗ : ๒๐๔ - ๒๐๕)

ตำแหน่งในสถานศึกษา เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๔ มีกำหนดตำแหน่งหัวหน้าสถานที่ได้แก่ตำแหน่งผู้บัญชาการ ผู้อำนวยการ อาจารย์ใหญ่ ครูใหญ่ ผู้รักษาการชั้น ๑ ผู้รักษาการชั้น ๒ ส่วนตำแหน่งอื่น ๆ ได้แก่ ตำแหน่งอาจารย์ชั้น ๓ อาจารย์ชั้น ๑ ครูชั้น ๒ - ครูชั้น ๑ และครูสำรองชั้น ๒ - ครูสำรองชั้น ๑ (กระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕ - ๒๕๐๗ : ๒๒๐ - ๒๒๑)

ปริมาณงาน

กำหนดให้ครูคนหนึ่งต้องสอนนักเรียน ดังต่อไปนี้

๑. นักเรียนประถม ๓๐ คน ต่อครู ๑ คน
๒. นักเรียนมัธยม ๒๕ คน ต่อครู ๑ คน

อัตรากำลังดังกล่าวให้คิดทั้งครูใหญ่และครูพิเศษ ไม่ใช่คิดเฉพาะครูประจำชั้นเท่านั้น (กระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕ - ๒๕๐๗ : ๒๔๕) แต่เนื่องจากในปี พ.ศ. ๒๔๗๔ ประเทศไทยประสบภาวะเศรษฐกิจของชาติตกต่ำ ไม่มีงบประมาณเพียงพอที่จะจ้างครู ต้องตัดทอนรายจ่ายของแผ่นดินหลายประการ ครูประจำชั้นที่สอนอยู่ในโรงเรียนต่าง ๆ ถูกลดค่าจ้างสอนไปด้วย เนื่องจากไม่มีงบประมาณจ้างครูเพิ่ม ปรากฏว่า อัตราเฉลี่ยจึงเป็นครู ๑ คน ต่อนักเรียนถึง ๓๕ คน (จากรวบรวม ไวทยเจตน์ ๒๕๑๖ : ๑๑๔)

การพัฒนาบุคลากร

ตามประวัติการศึกษาไทย การฝึกหัดครูได้เริ่มมีโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ในสังกัดกรมศึกษาธิการ เพื่อการศึกษาขยายตัวมากขึ้น ก็ได้มีการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูเพิ่มขึ้น ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองรวม ๒๕ แห่ง ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ครูประกาศนียบัตรมีอยู่ร่วมกันเพียงร้อยละ ๑๑ ของจำนวนครูทั้งหมด จึงจำเป็นต้องเริ่มการฝึกหัดครูอย่างจริงจัง โดยตั้งกองฝึกหัดครูขึ้นในกระทรวงศึกษาธิการ การอบรมครูประกาศนียบัตรและครูผู้ไม่มีประกาศนียบัตร ให้เป็นผู้สามารถในเชิงการสอนและเข้าใจแนวทางที่จะทำการสอนให้ดีขึ้น การฝึกหัดครูมณฑลโดยมากได้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้น และดำเนินการตามระเบียบการและหลักสูตรว่าด้วยประโยคครูมูลของกระทรวง มณฑลที่มีความอึดอัดขาดแคลนทางการเงินไม่สามารถจะจัดการฝึกหัดครูมูลได้ ก็ได้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมณฑลขึ้น ใช้ระเบียบและหลักสูตรตามความต้องการของมณฑลนั้น ๆ ไปพลางก่อน ส่วนการฝึกหัดครูประถม ก็ได้วางระเบียบการฝึกหัดครูประถมชายขึ้นใหม่ โดยให้มีวุฒิ ผู้ที่จะเข้าเรียนถึงประโยคครูมูลหรือชั้นมัธยมปีที่ ๖ กำหนดเวลาเรียน ๒ ปี การฝึกหัดครูมัธยม มีการสอบตอนท้ายที่สามัคยาจารย์สมาคม

และได้วางระเบียบการฝึกหัดครูมัธยมขึ้นใหม่ โดยได้รับเอาชั้นประกาศนียบัตร
แผนกอักษรศาสตร์ หรือวิทยาศาสตร์ แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (๒ ปี)
ประกอบด้วยประกาศนียบัตรครู (๑ ปี) ของมหาวิทยาลัยเป็นเกณฑ์ตัดสินวุฒิครู
มัธยม สำหรับผู้ที่จะสมัครเรียนต้องมีความรู้สอบไล่ได้ชั้นมัธยมบริบูรณ์ ระเบียบ
การฝึกหัดครูดังกล่าวนี้ เริ่มใช้มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๑ เป็นต้นไป (กระทรวงศึกษาธิการ ๒๕๐๗ : ๓๐๐)

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงวางราก
ฐานการศึกษาไปสู่ระบบงานบังคับแล้ว ก็เกิดมีแนวความคิดใหม่ที่สำคัญอันหนึ่งคือ
การรณรงค์เพื่อให้มีการจัดการศึกษาภาคบังคับ การสร้างค่านิยมในการประกอบ
อาชีพ การขยายการศึกษาให้สูงขึ้นในระดับมหาวิทยาลัย การให้กระทรวงมหาด
ไทย ซึ่งมีหน้าที่ปกครองท้องที่หัวเมือง ได้เข้ามามีส่วนรับผิดชอบในการจัดการ
ศึกษาในหัวเมือง กระทรวงนครบาล รับผิดชอบจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ ส่วน
กรมศึกษาธิการ จัดดูแลเรื่องการศึกษาระดับสูง หลักสูตรและวิชาการแนวความ
คิดเหล่านี้ ล้วนมีผลมาถึงแนวนโยบายการจัดการศึกษาของไทยในกาลต่อมาด้วย
เมื่อการศึกษาขยายตัวออกไปนั้น บังเกิดความไม่พร้อมอยู่หลาย ๆ ด้าน เช่น
ความขาดแคลนครูผู้สอน เงินงบประมาณ แต่เมื่อถึงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สภาพการหลายอย่างก็เปลี่ยนไป การคุกคามของ
จักรวรรดินิยมตะวันตกลดน้อยลง เพราะสถานการณ์สงครามในยุโรป การศึกษา
ระบบโรงเรียนได้ขยายตัวออกไปมากขึ้น แนวโน้มที่จะบังคับให้เด็ก
เข้าเรียนในมณฑลกรุงเทพฯ เป็นสิ่งหนึ่งที่ทำให้ความคิดเรื่องการศึกษาภาคบังคับ
เป็นจริงขึ้น แม้ว่าจะไม่ได้รับความสนใจจากหลาย ๆ ฝ่าย เพราะขาดงบประมาณ
แต่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ก็ได้ใช้ความพยายามอย่างมากที่จะผลักดันให้
มีการใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา จนสมัยที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ดำรงตำแหน่ง
เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ได้พยายามแก้ไขเรื่องการขาดแคลนเงินงบประมาณ
มาโดยการเก็บเงินศึกษาพลี แต่ก็ยังไม่ได้รับการสนับสนุนเพราะยังขาดกำลังคน
ความคิดที่จะจัดให้มีการศึกษาภาคบังคับนี้ เริ่มเป็นจริงขึ้นมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๔

โดยการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ ซึ่งจะได้อีกโดยละเอียดต่อไป เนื่องจากมีพวกหมอสอนศาสนาได้ตั้งโรงเรียนราษฎร์ขึ้นเป็นจำนวนมาก นอกจากจะเพื่อสอนหนังสือและเผยแพร่ลัทธิศาสนาแล้ว ยังมีการเผยแพร่ลัทธิการเมือง การปกครอง รัฐบาลจึงจำเป็นต้องตราพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ขึ้น เพื่อควบคุมโรงเรียนเหล่านี้ ให้ดำเนินการภายในขอบเขตและวิธีการที่กฎหมายกำหนด

กล่าวโดยสรุปจะเห็นว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การจัดการศึกษาเริ่มเป็นระบบมากขึ้น สถานภาพของครูเริ่มเป็นข้าราชการ มีการคัดเลือกเข้ารับราชการ กำหนดเงินเดือน มีระเบียบข้อบังคับในการทำงาน แม้ไม่มีสวัสดิการโดยตรง แต่ในฐานะที่เป็นข้าราชการแล้วก็มีสิทธิและประโยชน์เช่นเดียวกับข้าราชการทั่วไปเว้นครูประชาบาล ที่นายอำเภอหรือท้องถิ่นจัดตั้ง กฎหมายเกี่ยวกับครู ยังไม่มี

ช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้อขึ้นเสวยราชย์สมบัติขึ้น พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จ พระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร และดำรงตำแหน่งรัชทายาทถึง ๑๕ ปี ทรงได้รับการศึกษาอย่างดีทั้งในทางทหาร ทางอักษรศาสตร์ เสด็จขึ้นเสวยราชย์เมื่อมีพระชนมายุ ๓๐ พรรษา อันเป็นระยะที่เหมาะสมกับพระราชภาระในการปกครองประเทศ ในส่วนที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษานั้น ทรงสนับสนุนและดำเนินการตามรอยพระยุคลบาทที่พระราชบิดาทรงวางรากฐานเอาไว้อย่างไม่หยุดยั้ง โดยมีนโยบายในการจัดการศึกษาชัดเจนในเรื่องการจัดการศึกษาด้านอาชีพ การจัดการศึกษาภาคบังคับ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เมื่อครั้งที่เป็นพระยาวชิรวุฒิสุริยภักดิ์ เสนอแนวความคิดที่ได้คัดแปลงมาจากประเทศอังกฤษ เสนอแนวความคิดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ โดยให้นักเรียนที่เรียนในโรงเรียนประถมศึกษา ไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน เป็นการสอนแบบให้เปล่า และเมื่อได้จัดแพร่หลายแล้ว ควรมีข้อบัญญัติบังคับให้เด็กในอายุเล่า

เรียนตอมารองเรียน (กระทรวงศึกษาธิการ ,กรมสามัญศึกษา ๒๕๑๖:๓๓-๓๕)
 การเตรียมการเกี่ยวกับการออกกฎหมายการศึกษาภาคบังคับอีกอย่างหนึ่ง คือ
 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อครุได้
 รับหน้าที่จัดการศึกษาในหัวเมือง ได้ประกาศตั้งคณะกรรมการตำบล ดำเนินการ
 ศึกษาขึ้น จำนวน ๓ คน ประกอบด้วย กำนัน ๑ คน อธิการวัด ๑ รูป และ
 แพทย์ประจำตำบล ๑ คน รวมมือกันตั้งโรงเรียนเบื้องต้นขึ้น และให้ปลูกครอง
 ส่งเด็กทุกคนที่มีอายุพอสมควรไม่ว่าชายหรือหญิง ให้เข้ารับการศึกษาคู่หูถึง
 และเมื่อได้ปฏิบัติไปในระยะเวลาอันสมควร มีหลักสูตรการเรียนพร้อมแล้ว
 จะมีกฎหมายออกบังคับให้ราษฎรทุกคนส่งบุตรหลานเข้าโรงเรียน

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้มีการประชุมครั้งสำคัญ ระหว่างเสนาบดี
 กระทรวงธรรมการกับกระทรวงมหาดไทย ผลการประชุมมีมติให้กระทรวงมหาด
 ไทย จัดการศึกษาสำหรับภูมิภาค กระทรวงนครบาลจัดการศึกษาสำหรับกรุงเทพฯ
 โดยมีหน้าที่ตั้งโรงเรียน จัดนำเด็กเข้าโรงเรียน หากครูสอน หาเงินค่าจ้างและ
 บำรุงโรงเรียนที่ตั้งขึ้นแล้ว ส่วนกระทรวงธรรมการให้มีหน้าที่วางหลักสูตร ระเบียบ
 ขอบตลอดจนการสอน ในการประชุมครั้งนี้ มีการให้คำจำกัดความคำว่า
 "โรงเรียนประชาบาล" หมายความว่า โรงเรียนที่อาณาประชาราษฎร์จัดขึ้น
 และบำรุงด้วยพิทักษ์ภาษีอากร เงินส่วน หรือเงินใด ๆ ตามแต่จะหาได้ มติ
 การประชุมครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นชอบจึงมี
 พระบรมราชโองการประกาศให้ปลูกครอง บิคามารดาส่งเด็กเข้าเรียนในโรงเรียน
 (กระทรวงศึกษาธิการ (๒๕๐๓:๑๕๕)) แม้จะมีอุปสรรคมากมาย จนกระทั่งในวันที่
 ๑ กันยายน ๒๔๖๔ ได้มีการออกพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ ซึ่ง
 ถือว่าเป็นกฎหมายการศึกษาภาคบังคับฉบับแรก และที่มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่
 ๑ ตุลาคม ๒๔๖๔ สำคัญสำคัญของพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ มี
 อยู่ในภาคผนวกของวิทยานิพนธ์นี้

พร้อมกับพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ ก็ได้มีการประกาศใช้โครงการศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ ตามมาด้วย การประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ นี้ มิได้ประกาศใช้บังคับพร้อมกันทั่วประเทศ แต่ประกาศเป็นรายตำบล ที่มีสภาพการตั้งโรงเรียนพร้อมที่จะรับเด็ก และได้ขยายเพิ่มมาทุกปี จนถึง พ.ศ. ๒๔๙๔ สามารถประกาศใช้การศึกษาระดับบังคับจำนวน ๘๓ % ของจำนวนตำบลทั่วประเทศ มีนักเรียนประถมศึกษาทั้งสิ้นถึง ๑๖๓,๑๐๕ คน (ดวงเดือน พิศาลบุตร ๒๕๒๐ : ๔๒) การประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาเป็นการศึกษาระดับบังคับดังกล่าว นับได้ว่าเป็นการจัดการศึกษาที่ทำขึ้นก่อนประเทศใด ๆ ในซีกโลกตะวันออก (ฉันทนภพ ๒๕๑๓ : ๒๔๖ - ๒๔๗)

นโยบายการจัดการศึกษาเพื่อการศึกษาชั้นสูง ได้ทรงเริ่มการดำเนินงานขยายการศึกษาถึงระดับอุดมศึกษา ในปีแรกของรัชกาล (พ.ศ. ๒๔๕๓) โดยทรงขยายหลักสูตรโรงเรียนมหาดเล็กเดิมให้กว้างขวางออกไป เพื่อผลิตคนให้แก่ส่วนราชการอื่นด้วย มิใช่เฉพาะแต่กระทรวงมหาดไทยเท่านั้น ได้เปิดสอนวิชากฎหมาย การปกครอง การทูต การเกษตร การช่างและการแพทย์ ทั้งได้ทรงพระราชทานนามโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเสียใหม่ว่า "โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" จนในวันที่ ๒๖ มีนาคม ๒๔๕๕ ได้โปรดเกล้า ฯ ยกฐานะขึ้นเป็นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นการเฉลิมฉลองพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเปิดสอนในโรงเรียนข้าราชการพลเรือน เป็นไปด้วยความเรียบร้อย ผลิตนักศึกษาส่งให้หน่วยราชการต่าง ๆ ได้ตามความต้องการของประเทศ การมีการศึกษาระดับอุดมศึกษาเช่นนี้ ย่อมเป็นการผลักดันการสอนในระดับมัธยมไปในตัว โดยเร่งรัดการสอน ความรู้ในระดับมัธยมให้สูงขึ้น เพื่อเข้าศึกษาต่อได้ในระดับอุดมศึกษา

นโยบายเกี่ยวกับการจัดการศึกษาเพื่อความเป็นชาตินิยม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักดีว่า กิจการ บางอย่างยังมิได้รับความร่วมมือ

นโยบายเกี่ยวกับการจัดการศึกษาเพื่อความเป็นชาตินิยม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักว่ากิจการบางอย่างยังไม่ได้รับความร่วมมือ แม้ว่าสมเด็จพระราชาธิบดีทรงวางรากฐานไว้หลายประการ พระองค์ทรงเห็นว่ามีวิธีที่จะแก้ไขคือ การปลูกลัทธิชาตินิยมขึ้นในหมู่คนไทย และพยายามจะใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือ การออกพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. ๒๔๖๑ เพื่อควบคุมดูแลและป้องกันการสอนลัทธิการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งโรงเรียนจีน รัฐบาลเห็นความสำคัญอย่างยิ่งที่จะต้องปลูกฝังชาวจีนให้เป็นข้าแผ่นดินสยาม พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ มีสาระสำคัญในการควบคุมกำหนดการเรียนการสอน ท้องการการสอนภาษาไทยให้คล่องแคล่วและจะต้องปลูกฝังความจงรักภักดีต่อชาติ การจัดตั้งกองลูกเสือและเสือป่า ก็เป็นการปลูกฝังความรักชาติอีกกิจกรรมหนึ่ง ซึ่งมุ่งให้เกิดความเป็นชาตินิยมขึ้นมาในหมู่คนไทย การตั้งกองเสือป่า เป็นก่อกำเนิดกิจการลูกเสือขึ้น พระองค์ทรงมีความปรารถนาที่จะให้เด็กไทยทำประโยชน์ยกเยือกให้แก่ชาติไทย พระองค์ทรงมุ่งมั่นให้เด็กไทยทั้งยุคของพระองค์ และอนาคตเป็นรากแก้วแห่งความเจริญของชาติ (จิตรกร ตั้งเกษมสุข ๒๔๒๔ : ๑๖๔ - ๑๖๕)

นโยบายความเสมอภาคทางการศึกษา พระองค์ทรงส่งเสริมการศึกษาของสตรีอย่างจริงจัง การสอบชิงทุนเล่าเรียนหลวง โดยให้บุคคลทั่วไปได้มีโอกาสศึกษาวิชาชั้นสูงจากต่างประเทศมีการคัดเลือกนักเรียนที่สอบได้คะแนนยอดเยี่ยมไปศึกษาวิชา ณ ต่างประเทศการศึกษาในส่วนโรงเรียนราษฎร์ในระยะนี้ ก็มีปริมาณเพิ่มขึ้น จำนวน ๑๐๐ โรงเรียน นับว่าเป็นการแบ่งเบาภาระของรัฐบาลไปได้เป็นอันมาก

นโยบายจัดการศึกษาเพื่ออาชีพในระยะแรกขงการศึกษาของไทยนั้น มีจุดประสงค์อย่างแน่นอนเพื่อให้รับราชการ เป็นเสมือน เลขาณูการ หรืองานหนังสืออื่น ๆ และได้รับความนิยมอย่างรวดเร็ว เป็นเพราะเห็นว่าการรับราชการนั้น มีความมั่นคงตรงกับค่านิยมของไทยที่ว่า "สิบพอก้าไม่เท่าพระยาเลี้ยง" ต่อมา

ตำแหน่งต่าง ๆ ในราชการลดน้อยลง อาจไม่สามารถประกอบอาชีพอื่นได้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักในข้อนี้ จึงทรงพยายามที่จะให้มีการจัดการศึกษาทางค่านอาชีวศึกษาขึ้น ทั้งหัตถกรรมและพาณิชยกรรม โดยการจัดตั้งโรงเรียนอาชีวศึกษา แต่ก็นับว่าเป็นเรื่องลำบาก เพราะไม่มีครูสอน จึงได้มีการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูฝึกกรรมขึ้น เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ที่บริเวณหอวังสมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ ทรงกล่าวในที่ประชุมเทศบาลว่าจุดมุ่งหมายในการศึกษาอันแท้จริงนั้น จะต้องให้รู้หนังสือ หัดให้เป็นคนคมีวิชาทำมาหากินความพยายามที่จะเร่งรัดขยายโรงเรียน เร่งรัดคุณภาพและวิชาชีพของนักเรียน ได้มีการตรวจตราเป็นพิเศษ เพราะถือว่าการตรวจควบคุมเป็นเรื่องสำคัญ เร่งหลักสูตรส่งเสริมขวัญและกำลังใจครูเป็นอันมาก สมัยที่พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการนั้น การเก็บเงินศึกษาพลีถูกคัดค้านโดยทั่วไป ต่างก็อ้างว่าเป็นการเก็บภาษีที่ผิดหลักการเมือง มีการบังคับแล้วก็ต้องจัดให้เปล่า วิธีการเก็บก็ดูจะไม่ค่อยยุติธรรม เพราะมีค่าระหว่าง ๑ - ๓ บาท เมื่อเกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก อันเป็นผลมาจากสงครามโลกครั้งที่ ๑ รัฐจำเป็นต้องยกเลิกการเก็บเงินศึกษาพลีเสียโดยสิ้นเชิงยกคำไรจ่ายทั้งปวงในการจัดการศึกษาเป็นหน้าที่ของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นครองราชย์โดยไม่ได้เตรียมการล่วงหน้ามากนัก ทรงอยู่ในราชสมบัติในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชเพียง ๖ ปีเศษ เนื่องจากเหตุการณ์ที่ถือว่าสำคัญที่สุด เหตุการณ์หลังการประกาศการปกครองของไทย เมื่อคณะราษฎรได้ทำการยึดอำนาจเปลี่ยนแปลงการปกครอง ทรงอยู่ในราชสมบัติในระบอบประชาธิปไตย ได้เพียงปีเศษได้ทรงสละราชสมบัติ ฉะนั้น ในการที่จะศึกษาถึงนโยบายและโครงการในสมัยของพระองค์จึงอยู่ในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๖๘ - พ.ศ. ๒๔๗๕ เท่านั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งอภิรัฐสภาขึ้น อันประกอบด้วยเจ้านายและเชื้อพระวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ เป็นผู้ถวายความเห็น และคำแนะนำ จึงเป็นข้อสังเกตว่า นโยบายการศึกษาในสมัยของพระองค์ ล้วนแต่มาจากอภิรัฐสภานี้เป็นส่วนใหญ่ แต่กระนั้นในฐานะพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็ทรงรับผิดชอบตามประเพณีการปกครอง เพื่อเป็น

การแก้ไขภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมโรงเรียน
 มหาคเล็กหลวงกรุงเทพฯกับโรงเรียนราชวิทยาลัยเข้าด้วยกัน และโอนมาให้กระทรวง
 ศึกษาธิการเป็นผู้จัดการในเรื่องนี้ ได้มีการปลดครู เสมือน พนักงาน ภารโรง
 และคนงานออกเหลือพอแต่งงานเท่านั้น ภาวะความเดือดร้อนจากเศรษฐกิจตกต่ำ
 ทำให้การศึกษาไม่ขยายออกไปเท่าที่ควรจะเป็น และยังต้องการการลดค่าใช้จ่าย
 ต่าง ๆ ในการศึกษาลงอีกด้วย เช่น ยกเลิกนักเรียนทุนทุกประเภท เปลี่ยนวิธีการ
 ตรวจสอบไล่และสอนวิชาพิเศษ การคุณภาพของข้าราชการทั่วประเทศมีผลทำให้
 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวง และบุคคลอื่น ๆ เช่น ที่ปรึกษา
 เจ้ากรมวิสามัญ ผู้ช่วยปลัดทูลฉลอง สภามณฑลต่าง ๆ ของลาออกจากราชการ
 สถานการณ์ต่าง ๆ ไม่ดีขึ้น จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๔ ถึงกับต้องยุบกรมสามัญศึกษาและ
 กรมวิสามัญ เหลือเพียงกองตรวจการศึกษากรุงเทพฯ และกองสุขาภิบาลโรง
 เรียนเท่านั้น การยกเลิกศึกษาพลี ซึ่งเก็บจากราษฎรชายทุกคนที่มีอายุ ๑๔ - ๒๐ ปี
 อัตราปีละ ๑ - ๓ บาท แล้วแต่ท้องถิ่นที่กำหนด ยกเว้นให้เฉพาะผู้หาเลี้ยงชีพไม่ได้
 หรือบรรพชิตในศาสนาต่าง ๆ พลทหาร พลตำรวจประจำการ เพื่อใช้ในการดำรง
 โรงเรียนประชาบาล ที่ประชาชนในท้องถิ่นร่วมกันจัดตั้งขึ้นเอง หรือโรงเรียนที่
 นายอำเภอจัดตั้ง เป็นการบรรเทาความเดือดร้อนของประชาชนและรัฐบาลต้องเพิ่ม
 งบประมาณชดเชยเพื่อการนี้ ถึงปีละประมาณ ๓ ล้านบาท โดยสรุปการจัดการศึกษา
 ในวาระรัชกาลที่ ๖ และ ๗ เป็นการพัฒนาการศึกษาสืบต่อจากสมัยรัชกาลที่ ๕ วิธี
 ดำเนินการสถานภาพของครูคงเป็นเช่นเดิมจะมีผลกระทบก็เฉพาะสมัยหลังสงคราม
 โลกครั้งที่ ๑ ซึ่งมีผลต่อทุกคนในประเทศ กฎหมายเกี่ยวกับครูยังไม่มี

ช่วงสมัยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองถึง พ.ศ. ๒๕๐๓

เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง
 จากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นระบอบปกครองแบบรัฐสภา มีพระมหา
 ภิรมย์อยู่ไกรรัฐธรรมนูญ เกิดรัฐธรรมนูญลักษณะที่เป็นลายลักษณ์อักษรกำหนดแนว
 นโยบายสูงสุดในการปกครองประเทศ มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครอง
 และการบริหาร สิ่งเหล่านี้ล้วนมีผลกระทบโดยตรงต่อการจัดการศึกษาของชาติ
 " คณะราษฎร " ซึ่งทำการยึดอำนาจการปกครองได้พยายามจัดการศึกษาให้เจริญ

ก้าวหน้า เพราะมีความเชื่อพื้นฐานว่า การศึกษาเท่านั้นจะทำให้การปกครอง
 ในระบอบประชาธิปไตยเป็นไปโดยราบรื่น

เมื่อคณะราษฎรได้ประกาศยึดอำนาจในการบริหารราชการแผ่นดิน
 นั้น ได้ให้ความสำคัญกับการจัดการศึกษาเป็นอย่างมาก คณะราษฎรได้กำหนด
 หลัก ๖ ประการ ในการบริหารประเทศ และในหลักที่ ๖ ได้ระบุว่า " จะต้อง
 ให้การศึกษาอย่างเต็มที่แก่ราษฎร " อันแสดงว่า พลเมืองทั่วไปจะได้รับการ
 ศึกษาอย่างเต็มที่ คณะราษฎรมีความเชื่อว่า การศึกษาจะเป็นองค์ประกอบ
 สำคัญยิ่งต่อการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ในพระราชบัญญัติธรรมนูญฉบับ
 ชั่วคราว (พ.ศ. ๒๔๗๕) และรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้
 กำหนดเอาเงื่อนไขความสัมฤทธิ์ผลทางการจัดการศึกษาไปเกี่ยวข้องกับ
 ปกครอง กล่าวคือ ถ้าประชาชนมีการศึกษาจบชั้นประโยคประถมศึกษาครึ่งหนึ่ง
 ของประชากรทั้งหมด หรืออย่างช้าต้องไม่เกิน ๑๐ ปี ประชาชนทั่วไปจะมีสิทธิ
 เลือกตั้งผู้แทนของตนเองได้ทั้งหมด โดยจะมีการยกเลิกสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร
 ประเภทที่ ๒ ที่ได้รับการแต่งตั้งโดยที่ประชาชนมิได้เลือกตั้งนั้นเสีย นับเป็น
 นโยบายเกี่ยวกับการศึกษาที่ชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป้าหมายค่านิยม

นับแต่มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายหลักในการปกครอง
 ประเทศ หลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว การจัดการศึกษาของชาติมีลักษณะ
 มั่นคงขึ้น โดยรัฐธรรมนูญทุกฉบับ ตั้งแต่ฉบับที่ ๑ (พระราชบัญญัติธรรมนูญการ
 ปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๗๕) ถึง รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักร
 ไทย พ.ศ. ๒๕๒๑ ได้กล่าวถึงแนวนโยบายในการจัดการศึกษาของชาติเอาไว้
 อย่างชัดเจนว่า รัฐมีหน้าที่ที่จะต้องจัดการศึกษาให้แก่ประชาชน ปละประชาชน
 ย่อมมีหน้าที่ที่จะต้องศึกษาในการศึกษาภาคบังคับ และเป็นสิทธิของราษฎรในการ
 ที่จะได้รับการศึกษาชั้นสูงขึ้นไปโดยรัฐมีหน้าที่จัดให้ เรื่องสิทธิและหน้าที่นี้มีกล่าว
 ไว้เป็นหลักการในรัฐธรรมนูญทุกฉบับ วิวัฒนาการของระบบการจัดการศึกษาที่กล่าว
 ไว้ในรัฐธรรมนูญนั้น ได้แก่ การใช้ความสำคัญแก่วุฒิทางการศึกษา เช่น ผู้สมัคร
 รับเลือกตั้งจะต้องจบชั้นประถมศึกษา กล่าวถึงความเสนองานของบุคคลในการ

ที่จะได้รับการศึกษาอบรมตามความสามารถของบุคคล ในด้านของความมุ่งหมาย
นั้น รัฐธรรมนูญบางฉบับได้กล่าวถึงรายละเอียดเช่น ความเป็นพลเมืองที่ พลาณามัย
สมบูรณ์ ความรู้ความสามารถและความมีจิตใจเป็นประชาธิปไตยการส่งเสริม
การบำรุงการศึกษา การช่วยเหลืออุปถัมภ์การศึกษาอบรม การส่งเสริมผู้ยากไร้
ให้ได้รับทุนอุดหนุน ตลอดจนการกำหนดความเป็นอิสระในการจัดการศึกษาระดับ
อุดมศึกษา ก็ได้กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญการฝึกอาชีพการสนับสนุน การวิจัย ในศิลปะ
และวิทยาการต่าง ๆ ก็ได้กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญด้วย

แม้ว่าจะได้กำหนดแนวนโยบายในการจัดการศึกษาเอาไว้อย่างชัดเจน
ก็ตาม แต่เนื่องจากความไม่มั่นคงทางการเมือง ทำให้เกิดการปฏิวัติ รัฐประหาร
แย่งชิงอำนาจทางการเมือง ผู้ครองอำนาจมักจะประกาศยกเลิก ล้มล้างเปลี่ยนแปลง
การปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญ ทำให้บทบัญญัติที่ได้บัญญัติเอาไว้ในรัฐธรรมนูญ
ในส่วนที่เกี่ยวกับการศึกษานั้น ไม่มีผลในทางปฏิบัติ ให้สอดคล้องกับบทบัญญัติของ
รัฐธรรมนูญมากนัก บทบัญญัติในรัฐธรรมนูญนั้นจึงเหมือนหลักในการที่รัฐบาลชุดต่างๆ
ที่ขึ้นมาบริหารประเทศจะต้องร่างนโยบายของรัฐบาล เพื่อขอความไว้วางใจก่อนที่
จะเข้ามาบริหารประเทศ ให้สอดคล้องกับรัฐธรรมนูญแต่เนื่องจากการเปลี่ยนแปลง
รัฐบาลอยู่บ่อย ๆ เพราะสภาพทางการเมืองไม่มั่นคงพอ จึงพบว่าในนโยบายการจัด
การศึกษาของรัฐบาล จึงเป็นไปในลักษณะกลาง ๆ ไม่ได้เน้นเรื่องใดเรื่องหนึ่ง
โดยเฉพาะสิ่งซึ่งจะเป็นแนวทางในการดำเนินนโยบายทางการจัดการศึกษาของ
ชาติที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ แผนการศึกษาชาติ ตามที่ปฏิบัติกันมาในแผนการศึกษา
ชาติทุกฉบับนั้น เป็นพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ซึ่งเมื่อครั้งประเทศ
มีการปกครองตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยนิตिरาชประเพณี พระบรมราช
โองการ ก็ถือว่าเป็นกฎหมาย แต่เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง มีรัฐธรรมนูญ
มีรัฐสภา มีการแถลงนโยบายของรัฐบาลในรัฐสภาก่อนขึ้นบริหารประเทศ แผนการ
ศึกษาชาติซึ่งเป็นพระบรมราชโองการจึงมีสถานภาพเป็นแนวทางปฏิบัติแนวนโยบาย
ของฝ่ายบริหารเท่านั้น มิได้มีสถานภาพเป็นกฎหมายบังคับใช้แต่อย่างใด แต่เนื่องจาก
แผนการศึกษาแห่งชาติเป็นเสมือนแม่บทอย่างหนึ่งในการจัดการศึกษา ผู้วิจัยจึงเข้ามา

วิเคราะห์ให้ข้อมูลที่เสนอละเอียดครบถ้วนยิ่งขึ้น

แผนการศึกษาชาติ พ.ศ. ๒๕๑๕ เป็นแผนการศึกษาชาติฉบับแรกที่ได้ประกาศใช้ช่วงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับหลักการข้อที่ ๒ ที่คณะราษฎรได้ยืนยันไว้ว่า จะให้การศึกษาย่างเต็มที่แก่ราษฎร เมื่อคณะราษฎรได้จัดตั้งรัฐบาลบริหารประเทศแล้ว ก็จัดตั้ง " คณะกรรมการศึกษา " ขึ้นชุดหนึ่งเมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๕ เพื่อทำหน้าที่วางแผนการศึกษาชาติให้เหมาะสมกับกาลสมัยพิจารณากิจการงานเร่งด่วนบางอย่างที่กระทรวงธรรมการควรเร่งจัดทำคณะกรรมการชุดนี้สามารถยกร่างแผนการศึกษาชาติ และแผนปฏิบัติการต่าง ๆ ไว้เป็นที่เรียบร้อย ในช่วงเวลานั้นเอง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสภากรรมการศึกษาขึ้น เพื่อทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของกระทรวงธรรมการแทน " คณะกรรมการศึกษา " (ราชกิจจานุเบกษา ๒๕๑๕ : ๓๓๔ - ๓๓๕) โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้แผนการศึกษาชาติ พ.ศ. ๒๕๑๕ เมื่อวันที่ ๔ มีนาคม ๒๕๑๕ สารสำคัญของแผนการศึกษาชาติฉบับนี้ มีความมุ่งหมายชัดเจนว่า จะให้ประชาชนได้รับการศึกษาอบรมตามอัธยาศัย โดยไม่เลือกเพศ ชาติ ศาสนา แนวทางจัดการศึกษาแบ่งออกเป็น ๓ ส่วนคือ จริยศึกษา พุทธิศึกษา และพลศึกษา จำนวนปีในการจัดการศึกษานั้น ให้จัดประถมศึกษา ๔ ปี มัธยม ๔ ปี และมัธยมปลาย ๔ ปี การศึกษาในค่านอาชีพนั้น มีการศึกษาภาคบังคับต่อจากประถมศึกษาอีก ๒ ปี เรียกว่า ประถมวิสามัญ สอนวิชาสิกธรรม หัตถกรรม และวิชาพาณิชยกรรม อันเป็นความรู้สำหรับประกอบอาชีพ แผนการศึกษาชาติฉบับนี้มีลักษณะสำคัญซึ่งแตกต่างไปจากโครงการศึกษาดั้งเดิมก่อน ๆ คือ ใ้ระบุว่าการศึกษา นั้น ไม่เพียงแต่การเรียนรู้วิชาหนังสือ แต่เพียงอย่างเดียว หากแต่เป็นการฝึกอบรมเยาวชนให้เกิดความงอกงามพัฒนาทั้งด้านสติปัญญา ศีลธรรมอันดี และสุขภาพสมบูรณ์แข็งแรง นับเป็นก้าวใหม่ในความคิดที่เปลี่ยนแปลงไป

แผนการศึกษาชาติ พ.ศ. ๒๕๑๕ เป็นฉบับที่ใ้ชื่อว่ามีสาระส่วนใหญ่คล้ายฉบับปี พ.ศ. ๒๕๑๕ แต่มีที่แตกต่างไปคือ ในสายสามัญจัดประถมศึกษา ๔ ปี มัธยมตอนต้น ๓ ปี มัธยมตอนปลาย ๓ ปี และเตรียมอุดมศึกษา ๒ ปี สำหรับผู้ที่ต้อง

การท้อในระดัับอุดมศึกษา ในด้านการอาชีพ สามารถรับช่วงจากสายสามัญได้ทุก
ระยะที่จบประโยค สาระสำคัญอีกประการหนึ่งคือ การบังคับให้ประชาชนเรียน
ชั้นประถมศึกษา ๔ ปี มิได้บังคับให้เรียนชั้นประถมศึกษาสามัญ แต่อย่างใด

แผนการศึกษาชาติ พ.ศ. ๒๔๔๔ เป็นแผนการศึกษาที่จัดขึ้นภายหลัง
สงครามโลกครั้งที่ ๒ เมื่อมีการจัดตั้งองค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรม
แห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ขึ้นตามกฎบัตรสหประชาชาติ ใคมี
คณะผู้เชี่ยวชาญจากองค์การดังกล่าว เดินทางเข้ามาสำรวจเสนอแนะปรับปรุง
การศึกษาของชาติให้เหมาะสมยิ่งขึ้น นับเป็นการรับอิทธิพลและแนวคิดในการจัด
การศึกษาตามแบบอเมริกันอย่างเป็นแบบเป็นแผนชัดเจน แผนการศึกษาชาติ
พ.ศ. ๒๔๔๔ มีสาระสำคัญแตกต่างไปจากแผนการศึกษาชาติฉบับก่อน ๆ หลาย
ประการ เช่น เพิ่มหลักสูตรศึกษา เข้าเป็นองค์ที่ ๔ ในการจัดการศึกษา ความพยายาม
ที่จะขยายจำนวนปีการศึกษาภาคบังคับโดยคณะกรรมการร่างแผนการศึกษาชาติได้
เสนอความเห็นต่อกระทรวงศึกษาธิการ ว่าการขยายการศึกษาภาคบังคับออกเป็น
๗ ปี คือ ประถมศึกษา ๔ ปี มัธยมสามัญศึกษาอีก ๓ ปี (รลึก ธานี ๒๔๒๒ : ๓๓๖)
แม้จะไม่ได้บังคับตามข้อเสนอนี้ แต่ก็ เป็นแนวความคิดพื้นฐานการขยายการศึกษา
ภาคบังคับเป็น ๗ ปีในเวลาต่อมา แผนการศึกษาแห่งชาติฉบับนี้ ได้กำหนดแนว
นโยบายการจัดการศึกษาของชาติให้เป็นกิจการสำคัญอันดับแรกในกิจการของรัฐ
(กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๒๔ : ๑๐๖) สายวิสามัญศึกษาสาย
สามัญศึกษา และอาชีวศึกษา แต่ละสายมี ๓ ชั้น ผู้ที่จะจบสายสามัญในระดับมัธยม
ศึกษาตอนต้น อาจเลือกเรียนในมัธยมศึกษาใน ๒ สายที่เหลือได้ มีที่พิเศษตรงที่ได้มี
การบัญญัติเกี่ยวกับการศึกษาผู้ใหญ่และการศึกษาชั้นอุดมศึกษา

แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นแผนการศึกษาที่จัดทำขึ้นหลังการ
ปฏิวัติขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๐๑ รัฐบาลได้ตั้งคณะกรรมการปรับปรุงแผนการศึกษาขึ้นเพื่อ
พิจารณาร่างแผนการศึกษานับใหม่ และตั้งสภาการศึกษาแห่งชาติ ทำหน้าที่พิจารณา
ยกร่างแผนการศึกษาของชาติขึ้นเสนอรัฐบาล จนได้มีการประกาศใช้ เมื่อปี พ.ศ.

แนวนโยบายในการจัดการศึกษาตามแผนการศึกษาแห่งชาติ ๒๕๐๓
 ในข้อ ๑๔ ของแผนการศึกษาแห่งชาติมีใจความว่า " รัฐพึงส่งเสริมและบำรุง
 การศึกษาไทยถือว่าการศึกษาที่มีความสำคัญเป็นอันดับแรกในกิจการของรัฐ "
 เน้นหนักกว่าจะสนับสนุนการศึกษาเป็นอันดับหนึ่ง แต่ในทางปฏิบัติงบประมาณ
 ที่ได้รับจัดสรรจากรัฐบาลไม่เพียงพอ โดยสรุปนโยบายการจัดการศึกษาตาม
 แผนการศึกษาชาติ พ.ศ. ๒๕๐๓ นั้นมุ่งไปที่ประถมศึกษาเป็นระยะหัวเลี้ยว
 หัวต่อของการขยายการศึกษาภาคบังคับเพิ่มขึ้นจาก ๔ ปี เป็น ๗ ปี เหตุที่เป็น
 เช่นนี้มีองค์ประกอบใหญ่ ๆ ๒ ประการคือ

แรงผลักดันจากภายนอกโดยเฉพาะการเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ
 และสังคมทั้งในประเทศและระหว่างประเทศตลอดจนข้อเสนอแนะจาก
 UNESCO ซึ่งไทยเป็นสมาชิกองค์การนี้กล่าวคือการประชุมของ
 UNESCO ที่กรุงการาจี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ เร่งเร้าให้ประเทศ
 สมาชิกขยายการศึกษาจาก ๔ ปี เป็น ๗ ปี ภายใน ๒๐ ปี ต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลง
 เร่งให้เสร็จภายใน ๑๐ ปี เพื่อพัฒนาประเทศชาติให้เร็วกว่าเดิม

การเร่งรัดขยายการศึกษาภาคบังคับจาก ๔ ปี เป็น ๗ ปี และการ
 เร่งรัดการขยายปริมาณจำนวนตำบลทั่วประเทศของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์
 ธนะรัชต์ นั้น ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมาหลายประการคือ อัตราการ
 เริ่มของประชากรมีถึง ๓.๒ ต่อปี (พศดิไกร คู่อิมพร ๒๕๑๒ : ๑๒ - ๑๓)
 ซึ่งนับว่าสูงมากการศึกษาขอชาติจึงพบปัญหาว่า เพิ่มจำนวนชั้นเรียน เพิ่ม
 จำนวนตำบลเพิ่มจำนวนประชากร จึงนับว่าเป็นปัญหายิ่งปัญหาค่าคุณภาพและ
 ปริมาณของครู ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับปัญหาอื่น ๆ ที่จะต้องตามมาทั้ง
 ในด้านปัญหาการสอบตกซ้ำชั้น ปัญหาความสูญเสียเปล่าทางการศึกษา รวมทั้งปัญหา
 งบประมาณของรัฐบาลซึ่งไม่อาจจัดสรรให้ได้อย่างเพียงพอต่อการขยายตัวทาง
 การศึกษา โดยสรุปอาจกล่าวได้ว่าการศึกษาลงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง
 ถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ การจัดการศึกษาเป็นระบบเต็มรูปสถานการณ์ของครูเป็น
 ข้าราชการมีกฎหมายรองรับใน พรบ.ข้าราชการพลเรือน พ.ศ. ๒๔๗๑ ก่อมาได้

มีการจัดตั้งครูสภาจาก พ.ศ. ๒๔๔๔ เพื่อควบคุมครูของตนเอง นับได้ว่าครูมี
สถานภาพที่มีกฎหมายคุ้มครองและสนับสนุน

การศึกษาในสมัยปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๐๓ - พ.ศ. ๒๕๒๔)

รัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรีได้พยายาม
เร่งรัดจัดการศึกษาให้บรรลุผลอย่างรวดเร็ว แต่เนื่องจากโดยธรรมชาติของ
การจัดการศึกษานั้น ไม่อาจจะเห็นผลได้ชัดเจน แต่ก็อาจสรุปได้ว่าในระหว่าง
ปี พ.ศ. ๒๕๐๓ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๕ เป็นระยะที่นโยบายการจัดการศึกษาได้รับการ
ติดตามผลจากผู้บริหารประเทศอย่างใกล้ชิด เพราะเป็นรัฐบาลของคณะปฏิวัติ และ
มีการตั้งองค์กรที่มีอิทธิพลต่อนโยบายการจัดการศึกษาของชาติ เช่น การตั้งสภา
การศึกษาแห่งชาติ การตั้งสภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การตั้งสภาวิจัย
แห่งชาติ แผนการฯ ๖ โครงร่างการศึกษาระยะ ๓ ปี และ ๖ ปี (พ.ศ. ๒๕๐๔ -
พ.ศ. ๒๕๐๕) การโอหมหาวิทยาลัยไปสังกัดสำนักนายกรัฐมนตรีอันเป็นเหตุผล
เพื่อให้เกิดเอกภาพในการบริหารงานและเหตุผลทางการ เมืองเหล่านี้ล้วนเป็น
เหตุเร่งรัดให้รัฐบาลต้องจัดทำแผนพัฒนาขึ้นอย่างเป็นระบบและเป็นผลกระทบ
ต่อเนื่องมาจนถึงรัฐบาลต่าง ๆ ทุกรัฐบาลจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากรัฐบาลมีแผน
พัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติขึ้น รัฐบาลจึงให้กระทรวงศึกษาธิการจัดทำแผน
พัฒนาการศึกษาให้สอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติขึ้น ซึ่งเป็น
การปฏิบัติต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน แผนพัฒนาการศึกษาเป็นแม่บทอีกอย่างหนึ่ง
ของการจัดการศึกษา แม้จะไม่เป็นกฎหมายแต่ก็เป็นกรอบและเป้าหมายของการ
พัฒนาการศึกษา จึงขอเสนอสาระสังเขปดังนี้

แผนพัฒนาการศึกษา ฉบับที่ ๑ (พ.ศ. ๒๕๐๔ - ๒๕๒๔) แผนพัฒนา
การศึกษานี้ แบ่งออกเป็น ๒ ระยะคือ ระยะแรก พ.ศ. ๒๕๐๔ - ๒๕๑๓ และ
ระยะที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๑๓ - พ.ศ. ๒๕๑๕ มีนโยบายการพัฒนาการศึกษาภาคบังคับ
ขยายการศึกษาภาคบังคับจาก ๔ ปีเป็น ๘ ปี ปรับปรุงการศึกษาระดับกลางทั้งสาย
สามัญและสายอาชีพ ให้เป็นพื้นฐานอันมั่นคง เร่งผลิตครูให้เพียงพอและส่งเสริมให้ครู

มีวุฒิทางครู มุ่งผลิตกำลังคนระดับสูงของประเทศ เพื่อรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ การขยายการศึกษาในระดับอุดมศึกษาไปสู่ภูมิภาคต่าง ๆ

แผนพัฒนาการศึกษาระดับที่ ๒ (พ.ศ. ๒๕๑๐ - พ.ศ. ๒๕๑๕) มุ่งแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในช่วงแผนการศึกษาระดับที่ ๑ โดยพบว่าเยาวชนอีกมากยังไม่มีโอกาสได้รับการศึกษา มาตรฐานทั่วไปของการศึกษายังไม่เพียงพอ การผลิตครูสำเร็จการศึกษา ไม่สอดคล้องกับความต้องการกำลังคน จึงมุ่งจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนเทคนิคความรู้ในสาขาต่าง ๆ จัดการศึกษาภาคบังคับ และการศึกษาของประชากรในวัยเรียน ปรับปรุงหลักสูตร แบบเรียน อักษรเรียน เพื่อยกระดับมาตรฐานการศึกษาให้สูงขึ้น ทั้งส่งเสริมการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์ โดยเฉพาะด้านคุณภาพและมาตรฐานการศึกษาให้สูงขึ้น

แผนพัฒนาการศึกษาระดับที่ ๓ (พ.ศ. ๒๕๒๕ - พ.ศ. ๒๕๒๙) มุ่งเน้นการแก้ไขปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้นในระยะแผนที่ ๒ โดยจัดให้การจัดการศึกษาเป็นไปโดยประหยัด และเกิดประโยชน์มากที่สุด โดยให้มีการประสานงานระหว่างส่วนราชการในคานาบริหารงาน จัดการศึกษาให้สอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจและสังคม ในแผนพัฒนาการศึกษาระดับที่ ๓ นี้ ได้กำหนดเป้าหมายของการประถมศึกษา การผลิตครูเพื่อสอนในโรงเรียนประถมศึกษา การขยายการศึกษาระดับมัธยมศึกษาสู่ภูมิภาคระดับอำเภอ ปรับปรุงโรงเรียนอาชีวศึกษาเกษตร และอุตสาหกรรม ปรับปรุงคุณภาพของวิทยาลัยเทคนิคในส่วนภูมิภาค ปรับปรุงการฝึกหัดครู ยกยกระดับมาตรฐานการฝึกหัดครู จัดหลักสูตรการฝึกหัดครูชนบทส่วนอุดมศึกษานั้น เพิ่มนักศึกษาในวิชาแพทยศาสตร์ เกษตรศาสตร์ วิศวกรรมและศึกษาศาสตร์ และที่มีเพิ่มขึ้นมากก็คือ การศึกษาผู้ใหญ่และการศึกษาพิเศษ วางแผนดำเนินงานศูนย์เยาวชนในชนบท

แผนพัฒนาการศึกษาระดับที่ ๔ (พ.ศ. ๒๕๒๐ - พ.ศ. ๒๕๒๔) กล่าวถึงการพัฒนาการศึกษารวม ๔ เรื่อง คือ โครงสร้างการกระจายอำนาจทางการศึกษา การปรับปรุงหลักสูตร เนื้อหา และสาระสำคัญของการเรียนรู้ บทบาทและฐานะของ

ครู ปรับปรุงการฝึกหัดครูให้มีเพียงระดับประกาศนียบัตรและปริญญา การผลิตครูภาคค่ำ การสอบวิชาครูอาจยกเลิกโดยเปลี่ยนเป็นการอบรมครูประจำการ นโยบายระยะยาวที่จะให้เอกชนมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา ภายใต้ความควบคุมดูแลของรัฐ ขยายการศึกษานอกโรงเรียนเพื่อความเป็นธรรมและความสอดคล้องต้องการของชุมชน ความเสนอภาคทางการศึกษาโอกาสที่ประชาชนจะได้รับการศึกษาโดยมีคุณภาพทัดเทียมกัน การใช้สื่อมวลชนเพื่อการศึกษาใช้สื่อมวลชนที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์แก่การศึกษาทั้งในระบบและนอกระบบ การระดมสรรพกำลังและการลงทุนทางการศึกษาระหว่างรัฐ เอกชน และผู้รับการศึกษาให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น

แผนการศึกษาฉบับที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๒๕ - พ.ศ. ๒๕๒๙ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ๒๕๒๕ : ๒๑ - ๒๒) กำหนดนโยบายไว้ดังต่อไปนี้จัดส่งเสริมการศึกษาทุกระดับ ประเภททั้งในระบบและนอกระบบโรงเรียน ให้ประสานสัมพันธ์กัน ให้ได้ปริมาณและสัดส่วนที่เหมาะสมกับการพัฒนาการศึกษาและการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ ปรับปรุงโครงสร้างระบบนโยบายการศึกษาและการจัดการศึกษาทุกระดับทุกประเภทให้มีการประสานสัมพันธ์กัน อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล คลองตัวหันต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคม จัดและส่งเสริมให้สถานศึกษาเป็นแหล่งบริหารการศึกษา ศิลปะและวัฒนธรรม กีฬาและพลานามัยแก่ชุมชน เปิดโอกาสให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาสถานศึกษา ปรับปรุงคุณภาพการศึกษาทุกระดับทุกประเภท โดยมุ่งปรับปรุงและวางระบบตรวจสอบมาตรฐานวิทยฐานะ เน้นหนักการวางระบบการติดตามประเมินผล และการนิเทศการศึกษา ส่งเสริมการพัฒนาหลักสูตร นวัตกรรมและเทคโนโลยีทางการศึกษา โดยมุ่งเน้นการคิดเป็นทำเป็น ดำรงคนเป็นและแก้ปัญหาเป็น ตามความต้องการของแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๒๐

การฝึกหัดครู

แม้ว่าจะได้มีการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ แล้วก็ก็ตาม แต่เนื่องจากมีการขยายการศึกษาในระดับสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว แต่ก็ยังขาดบุคลากรระดับสูงในวงการอาชีพครูอยู่มาก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งในเวลานั้น

ยังสังกัดอยู่ในกระทรวงศึกษาธิการได้เปิดสอนวิชาครูเพียงชั้นประโยคครูมัธยม (ป.ม.) อันเป็นแผนกหนึ่งของคณะอักษรศาสตร์ ผู้ที่เป็นครูระดับสูงในสมัยนั้น จึงมีวุฒิที่ไม่ตรงกับอาชีพครูนัก อันได้แก่ อักษรศาสตร์บัณฑิต (อ.บ.) วิทยาศาสตร์บัณฑิต (วท.บ.) วุฒิปริญญาตรีเหล่านี้เมื่อเรียนวิชาครูเพิ่มอีก ๑ ปี ก็จะได้วุฒิประโยคครูมัธยมอันเป็นวุฒิทางครูสูงสุดทางครู จนกระทั่งต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๑ จึงได้ตั้งคณะครุศาสตร์ ทำการผลิตครูโดยตรงออกสู่ระบบราชการต่อไป

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ รัฐบาลได้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูชั้นสูง ขึ้นที่ ถนนประสานมิตร ผลิตนักเรียนฝึกหัดครูหลักสูตรมัธยม และเมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๙ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงลงพระปรมาภิไธยในพระราชบัญญัติวิทยาลัยวิชาการศึกษา เพื่อให้มีการประสาทปริญญาตรี โท เอก ทางครูหรือเรียกว่า การศึกษา นับเป็นการยกระดับอาชีพครูสายตรงเป็นครั้งแรกในวงการครู วิทยาลัยแห่งนี้ได้เริ่มรณรงค์เรื่องอาชีพครูเป็นอาชีพชั้นสูง (profession) โดยตลอดมาจนถึงปัจจุบันซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยมีวิทยาเขต ๕ แห่งทั่วประเทศ ในปัจจุบันมีสถาบันที่ทำการฝึกหัดครูในความรับผิดชอบถึง ๒ หน่วยงาน คือกระทรวงศึกษาธิการ และทบวงมหาวิทยาลัย ทบวงมหาวิทยาลัยมีสถาบันผลิตครูในมหาวิทยาลัยทั้งคณะครุศาสตร์และศึกษาศาสตร์ จำนวน ๑๔ แห่ง อันได้แก่มหาวิทยาลัยต่าง ๆ ในสังกัด กระทรวงศึกษาธิการ สถาบันผลิตครูมีอยู่ในกรมต่าง ๆ ดังนี้ กรมการฝึกหัดครู มีสถาบันฝึกหัดครูจำนวน ๑๖ แห่ง กรมพลศึกษา มีสถาบันฝึกหัดครู ๑๔ แห่ง กรมศิลปากร มีสถาบันฝึกหัดครู ๙ แห่ง กรมอาชีวศึกษา มีสถาบันฝึกหัดครู ๒ แห่ง วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา จำนวน ๑๔ แห่ง

ในปัจจุบันมีผู้จบการศึกษาจากวิทยาลัยครู สถาบันฝึกหัดครูต่าง ๆ คั่งกล่าวแล้วมากมาย ตำแหน่งและอัตราว่างที่มีอยู่ ไม่สามารถบรรจุผู้ที่จบการศึกษาจากสถาบันฝึกหัดครูได้หมดสิ้น ทำให้อาชีพครูมีลักษณะตกต่ำลง เพราะเรียนแล้วไม่มีงานทำ จากการวิจัยของ ประภอย คุณารักษ์และคนอื่น ๆ (๒๕๒๑ : ๑๔) เมื่อปี ๒๕๒๑ พบว่า ผู้สมัครเข้าเรียนก่อนในวิชาชีพครูของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ

อยู่ในอันดับ ๘, ๘ และ ๖ และจากรายงานของคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ พบว่า ในปีการศึกษา ๒๕๒๒, ๒๕๒๓ และ ๒๕๒๔ มีผู้สอบคัดเลือกเข้ามหาวิทยาลัยได้ แจ่มใสละสิทธิโดยไม่เข้าสอบสัมภาษณ์หรือไม่มารายงานตัวมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ และสาขาที่สละสิทธิมากที่สุดคือ คณะศึกษาศาสตร์ (สรุปชาติ เสนาจักร ๒๕๒๗: ๒๑)

เหตุการณ์เหล่านี้เป็นสิ่งที่จะต้องหาทางปรับปรุงแก้ไขระบบโครงสร้าง และวิธีการต่อไป

การปฏิรูปการศึกษา

แนวความคิดในการปฏิรูปการศึกษา เกิดจากการที่นักการศึกษาจาก หลายหน่วยงานเคลื่อนไหวพบปะหารือกันถึงสถานะการศึกษาของไทย เพื่อมุ่งให้การ ศึกษาเป็นประโยชน์ต่อสังคมมากขึ้นกว่าเดิม ได้จัดสัมมนาขึ้นหลายครั้ง การตื่นตัว เป็นไปอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในแนวคิดที่จะให้การบริหารมหาวิทยาลัย ออกจากระบบราชการ เพื่อมีความเป็นอิสระในการดำเนินงาน แม้จะเป็นไปไม่ได้ ทั้งหมด แต่ก็ได้มีการจัดตั้งชมวงมหาวิทยาลัยของรัฐขึ้น ในปี พ.ศ. ๒๕๑๕ เป็นการ เปิดโอกาสให้การบริหารมหาวิทยาลัยมีความคล่องตัวขึ้น การแสวงหาโฉมหน้าใหม่ ทางการศึกษา นักศึกษบางกลุ่มให้ความสนใจกับหลักการและปรัชญาการศึกษา เกิดการวิจัยพื้นฐานต่าง ๆ บนรากฐานทางวิชาการ เหล่านี้ล้วนแต่เป็นเหตุการณ์ ที่ก่อให้เกิดแนวคิดในเรื่อง การปฏิรูปการศึกษา จนกระทั่งเมื่อเกิดความผันผวนทาง การเมือง เมื่อรัฐบาลปฏิบัติของจอมพลถนอม กิตติขจร ได้ลาออกผลกระทงพระกรุณา ไปปรคเกล้า ฯ ทั้ง นายสัญญา ธรรมศักดิ์ เป็นนายกรัฐมนตรีจึงเกิดนโยบายที่แถลง ก่อนขึ้นบริหารประเทศว่า จะวางรากฐานและแนวทางการปฏิบัติในการปฏิรูป การศึกษา (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ๒๕๑๗ : ๓๕) ต่อมา ถึงสมัยรัฐบาล ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช โดยมีนายก่อ สวัสดิพานิชย์ เป็นรัฐมนตรี ว่าการกระทรวงศึกษาธิการ จึงได้ตั้งคณะกรรมการวางพื้นฐานเพื่อการปฏิรูปการ ศึกษาขึ้น เมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน ๒๕๑๗

คณะกรรมการคณะนี้ ได้รวบรวมข้อมูล ความคิดเห็นของประชาชน วงการสื่อมวลชน รายงานการวิจัย รายงานสภาพทางการศึกษาจากจังหวัดต่าง ๆ

ทั่วประเทศเพื่อตรวจสอบระบบและแสวงหาแนวทางปรับปรุงเพื่อให้การจัดการศึกษา
 ของรัฐสามารถตอบสนองความต้องการของประชาชนและสอดคล้องกับแนวทางพัฒนา
 เศรษฐกิจและสังคมในระบอบประชาธิปไตย ตามแบบที่เหมาะสมสำหรับสังคมไทย
 เพื่อประมวลความคิดเห็นประกอบการพิจารณาแล้ว สรุปได้ว่า ในการจัดการศึกษา
 ของชาติ ควรเป็นไปเพื่อชีวิตและสังคม จึงได้เสนอหลักการในการปฏิรูปการศึกษา
 ไว้ ๑๐ ประการ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ๒๕๑๕ : ๑ - ๓)
 ได้แก่ ให้ความเสมอภาคทางการศึกษา ให้ระบบการศึกษาเป็นระบบเปิดมากขึ้น
 ยึดหยุ่นขึ้น ให้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเนื้อหาสาระ และกระบวนการเรียนรู้เพื่อสนอง
 ความมุ่งหมายทางการศึกษาของแต่ละระดับ แต่ละประเภทโดยให้สอดคล้องกับความ
 มุ่งหมายของการศึกษาคตามแนวทางที่พึงประสงค์ ให้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบทบาทและ
 ฐานะของครูและบุคลากรที่เกี่ยวข้องเพื่อเป็นศูนย์กลางในการปฏิรูปการศึกษา ให้ปรับ
 ปรุงเปลี่ยนแปลงระบบและโครงสร้างการศึกษาระดับอุดมศึกษา เพื่อสร้างเอกภาพ
 ของระบบบริหารการศึกษา โดยส่วนรวม ในการจัดการศึกษาเอกชนในระยะยาว
 ให้รัฐเป็นส่วรับภาระจัดการศึกษาภาคบังคับ ให้สมบูรณตามเจตนารมณ์แห่งรัฐธรรมนูญ
 ให้มีเอกภาพในค่านโยบายและการบริหารการศึกษา ทั้งในส่วนกลางและในท้องถิ่น
 พร้อมทั้งกระจายอำนาจการบริหารไปสู่ท้องถิ่น โดยยึดหลักการให้ประชาชนในท้องถิ่น
 มีส่วนร่วมรับผิดชอบ เพื่อให้มีการบริหารที่มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นในส่วนกลางและให้
 เหมาะสมกับลักษณะงานการศึกษาในแต่ละท้องถิ่น ให้ระดมเลือกสรรทรัพยากรจาก
 แหล่งต่าง ๆ ทั้งจากรัฐบาล เอกชน และผู้รับการศึกษามาใช้ในการศึกษา และหาวิธี
 จัดสรรทรัพยากรเหล่านี้เพื่อจัดการศึกษาให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น เพื่อให้ได้เร่งขยาย
 การศึกษาให้กว้างขวาง ทั่วถึงและเป็นธรรม ให้มีโครงสร้างระบบกฎหมายเกี่ยวกับ
 การศึกษาที่มีเอกชน เพื่อให้มีความสอดคล้องในค่านสารบัญญัติทั้งหลายเกี่ยวกับการ
 ศึกษาและให้มีบทบัญญัติที่จะทำให้การปฏิรูปการศึกษาได้บรรลุผลตามความคาดหมาย
 ให้มีการปฏิรูประบบและโครงสร้างอื่นที่เกี่ยวข้องด้วย เพื่อเสริมสร้างแนวทางสังคม
 ที่พึงประสงค์

คณะกรรมการปฏิรูปการศึกษาได้เสนอข้อเสนอเหล่านี้ ผ่านกระทรวง
ศึกษาธิการ เพื่อเสนอคณะรัฐมนตรี คณะรัฐมนตรีมิได้รับหลักการในการปฏิรูปตาม
ข้อเสนอทั้งหมด แต่ก็ยังเป็นแนวทางให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในการจัดการ
ศึกษาในบางอย่าง เช่น ระบบการบริหารการประถมศึกษา และเป็นต้นเค้าของ
พระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการครู พ.ศ. ๒๕๒๓ ซึ่งจะได้อธิบายถึงรายละเอียด
ในบทความต่อไป

หากจะสรุปในส่วนที่เกี่ยวกับสถานภาพของครูนั้นเมื่อวิเคราะห์จาก
พระราชบัญญัติครู พ.ศ. ๒๔๔๔ ซึ่งได้มีการแก้ไขรวมทั้งสิ้น ๖ ครั้ง มีสาระซึ่งสรุป
ได้ว่าต้องการให้ครูได้ปกครองตนเองแต่เนื่องจากเหตุผลนานาประการจึงไม่อาจ
ดำเนินการตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้แต่เดิมได้ การจัดการศึกษาของชาติตั้งแต่
กรุงสุโขทัย เป็นต้นมาจนถึงในปัจจุบันนี้อาจสรุปรูปแบบออกได้เป็น ๒ ลักษณะคือ
ลักษณะการจัดการศึกษาอย่างไม่เป็นทางการหรือโบราณศึกษามีวิวัฒนาการ เป็น
ลำดับมาดังกล่าวแล้วข้างต้น การจัดการศึกษาเริ่มเป็นระบบในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครูเริ่มสถานภาพเป็นข้าราชการ ต่อมาใน
พ.ศ. ๒๔๗๑ ครูเป็นข้าราชการตามพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือน
พ.ศ. ๒๔๗๑ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๘๔ ได้มีการตราพระราชบัญญัติครูเกิดครูสภา
อันเป็นสภาของครูทำหน้าที่บริหารงานบุคคลแทน ก.พ. นับได้ว่าสถานภาพของครู
ดีขึ้นในตำแหน่งหลักการ ส่วนการเรียนการสอนเริ่มเป็นระบบตั้งแต่รัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและวิวัฒนาการมาเป็นการศึกษากาบบังคับมี
กฎหมายรองรับคุ้มครองผู้ฝ่าฝืนจะต้องได้รับโทษ รัฐบาลทุกยุคทุกสมัยนับแต่การ
จัดการศึกษาอย่างเป็นระบบเป็นมา ได้พยายามทุ่มเทงบประมาณความสนใจให้แก่
การจัดการศึกษาเป็นอันมาก แต่เนื่องจากการขาดแคลนงบประมาณ การขาด
กำลังคน ทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพ เพราะมิได้เตรียมการไว้ก่อน ทำให้เกิด
ปัญหาต่อเนื่องกันไป เพราะเมื่อขาดบุคลากรเสียแล้วปัญหาอื่น ๆ ย่อมทับถมทวีคูณ
ซับซ้อนขึ้นตามลำดับ การแก้ปัญหามูลากรมิได้กระทำกันอย่างจริงจัง จนเกือบ
จะเป็นการมองข้ามปัญหานี้ไป เพราะตลอดเวลาที่มีการจัดการศึกษา ผู้วิจัยพบว่า
รัฐบาลทุกยุคทุกสมัยที่เข้ามาบริหารประเทศ มิได้พัฒนาบุคลากรในวงการการศึกษา

อย่างจริงจัง อีกทั้งความไม่มั่นคงทางการเมือง มีการเปลี่ยนรัฐบาล เปลี่ยน
แปลงรัฐธรรมนูญอันเป็นกฎหมายสูงสุด เป็นแม่บทในการปกครองประเทศ
อยู่บ่อย ๆ ความไม่มั่นคงทางการเมืองเป็นเหตุสำคัญประการหนึ่ง ที่ทำให้
การจัดการศึกษาตลอดจนนโยบายในการพัฒนาบุคลากรทางการศึกษาไม่เป็นไป
อย่างต่อเนื่อง การดำเนินการเกี่ยวกับบุคลากรทางการศึกษา ซึ่งจำเป็น
จะต้องตราเป็นกฎหมาย กำหนดระเบียบ แบบแผนแนวปฏิบัติ ซึ่งจะได้นำ
การวิวัฒนาการของกฎหมายครูในบทต่อไป

